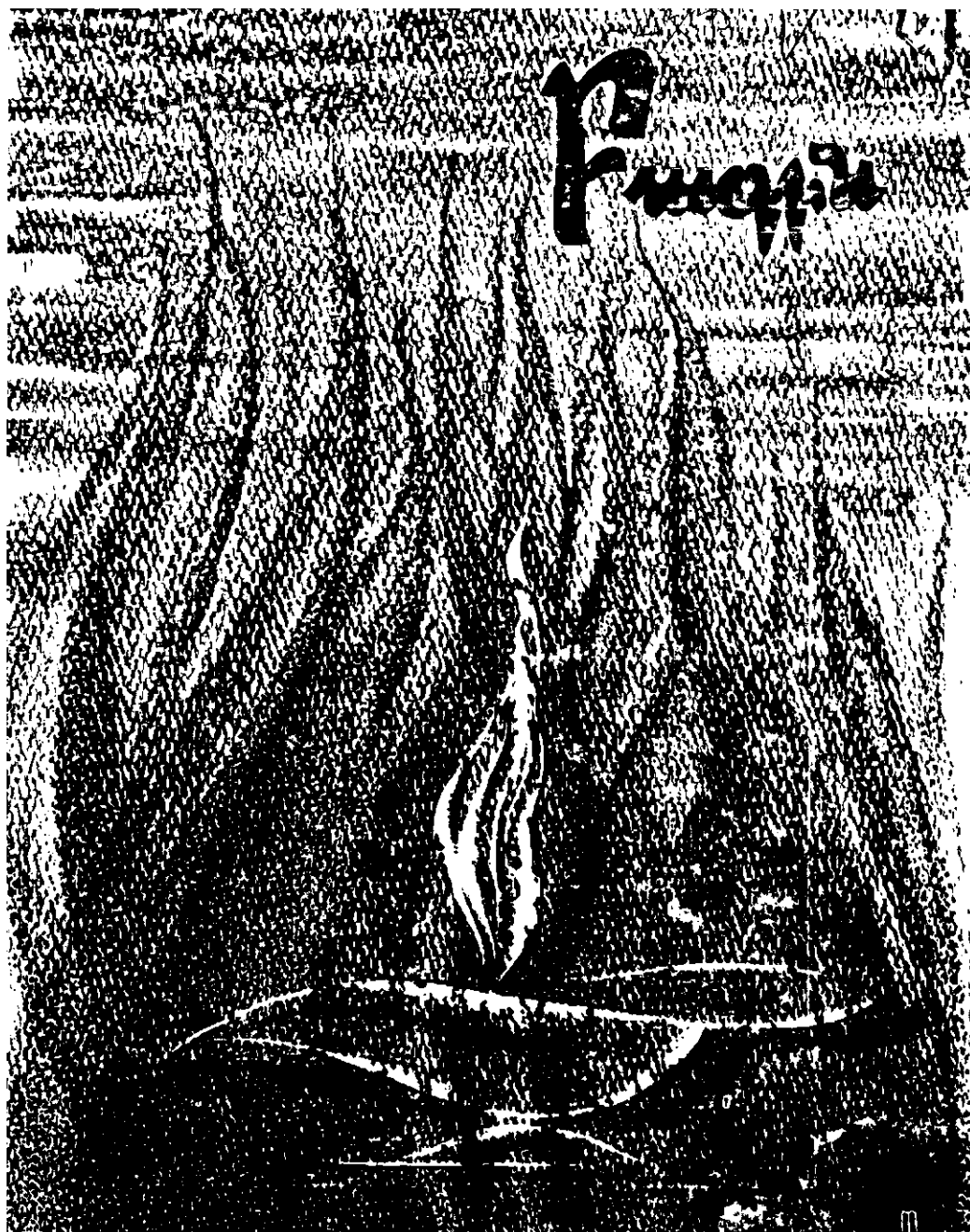

Բ Ա Գ Ի Ն

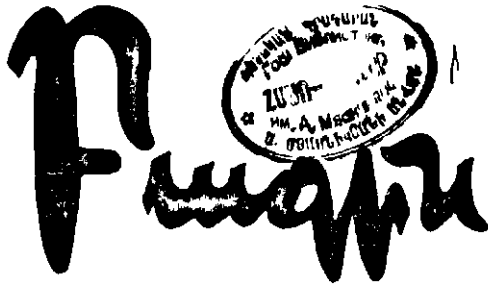
ԺԱՆՈՒՆ 1972 ՕԳՈՍՏՈՍ
digitised by A.R.A.R.®

ԹԻԻ 8

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

⚡	Բարավ՛ եկաւ, քարի՛ք եղաւ, բարավ՛ գնաց
ՄԻՐԷՋ ԱՔԱՐ	Զրոյց Ուիլեմ Սաբոյեանի հետ (Հայացուց՝ Ռ. Որքեքեան)
ԸԱՀՄԻ Ժ. ԽՈՒՐԻ	Զրոյց Ուիլեմ Սաբոյեանի հետ (Հայացուց՝ Ք. Ճինգաշեան)
ԱՄԻՆ ԱԼՊԷՐԹ ՌԻՀԱՆԻ	«Ես մարդկային եմ (Հայացուց՝ Զ. Ն.)
Ա. ՆՈՒՐԵԱՆ	Սփինգսը
ԱՐԱՔՍԻ Ն. ԶԱՐԽՈՒՏԵԱՆ	Խափշիկը, առիթիկացին եւ հայը
Ս. ՍԱՀԱԿԵԱՆ	Կեռասը
Ս. ԿԻՐԱՎՈՍԵԱՆ	Անապատ $\times$ ախար = ես
Յ. ԶՈՐԵՅԻ	Հայկական ուղեւորավէպ
Յ. ՆԱԳՈՒԼԵԱՆ	Հայաստան
Մ. ԹԱՐԻՋԵԱՆ	Դատավարութիւն՝ անդենականին մէջ
⚡	Երկու նախկնիք
Պ. ՍԵՒԱԿ	Վահէ, սիլիլիս
Լ. ՄԿՐՏՁԵԱՆ	Իրականութեան ընթացքը եւ զաղափարախօսական գործօնները
Ս. ՍԱՆԻՆԵԱՆ	Երկիւթութիւնը գեղարուեստական արժանւում
Ս. ՓԱՆՈՍԵԱՆ	Եր. Պարսումեանի «Մանուկն ու մարդը»

1
4

ԱՅՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ Ե ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ԺԱՆ. ՏԱՐԻ, ԽԵՒԻ 9

ՕՂԻՍՏՈՍ 1922

ՊԵՏՐՈՒՄ

ԲԱՐՈՎ ԵԿԱՒ, ԲԱՐԻՔ ԵՂԱՒ, ԲԱՐՈՎ ԳՆԱՅ

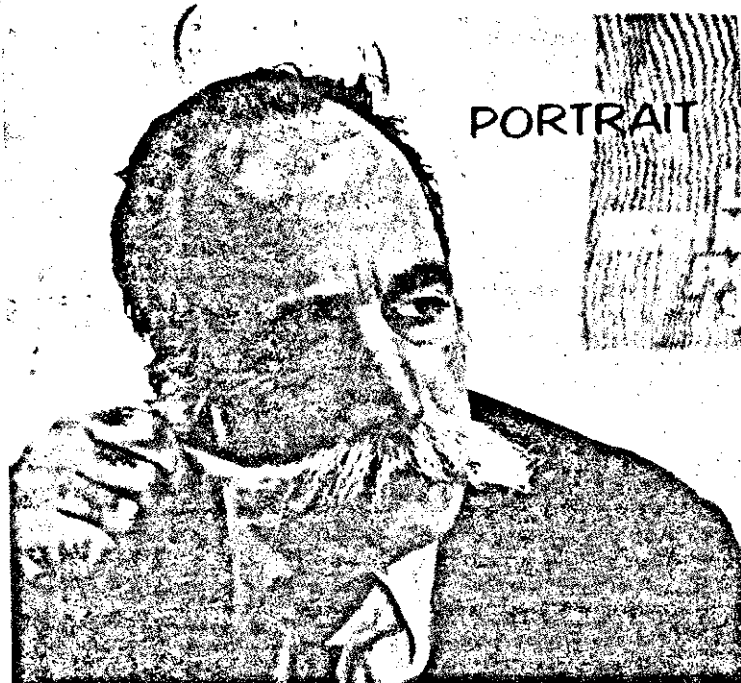
Պիլիսոյի ծնողքէ մը Ամերիկա ծնած մեծահասակ գրողէն Ռիչարդ Սարոյան, հա-
կատարքի տեղիէն մէկ տեղիէն Ռիչարդ կամ Արեւմտեան Հայաստանի որեւէ մէկ
տեղիէն իրեն հետ ուշիտըն եկող բոլոր հայ մանուկներուն քախաղ ուղիքըն: Որք՝ ի տղայ
տիպ: Որքանոցային մասն ուրեք: Որքանոցէն դուրս՝ ուսման ընդհատում: Վաճառորդ՝ փո-
ւոցին մէջ: Բախում՝ կեանքի ընդհատում: Երկուստեք հետ: Տեղադր հայ մօր մը որոշիչ ազ-
դեցութիւնը: Կառնուածքային անհանգստութիւն: Վերջապէս պարզակ հեւ, շնորհիւ մուտք՝
գրականութեան անդամութենէն ներս:

Իր մեծ թափով, հակառակուսի վրաստանով եւ Յէ տարեկան հասակին ցուցաբերած
ստեղծագործական անդուշտ աշխատով՝ երեւոյթ մըն է Սարոյան, փորձութիւններուն դի-
մանալու, մահուան անտարազանքէն վերադառնալու անհեղափոխական զգոնքը իրեն հետ բերած
մեր ժողովուրդի յաղթական յայտնութիւններէն մէկը, որ գրականութեան համաշխարհային
լուսնակներուն վրայ տեսնելի զարմուշ իր հասակը, հաստատարի մնալով իր էութեան, ար-
եւան, բնագրական մղումով մը միշտ յեռներ տեսնացող ու զբոսնորմէն բնակչութիւն հաս-
տատած հայր՝ սրտին:

Ընդառաջելով Հայկական Գրական Հրատարակչական Սոցիալական Կոմիտէի խնդրին
քան որ հիւր եղաւ մեզի Սարոյան, իր ետուն անմին ու մշակած գրականութեան հա-
մադաստախան չափով մը զգացնելով իր ներկայութիւնը հարազատին ու ատարին, մեծին ու
պղտկին:

Եկաւ ու իր տնայտն կենսականութեամբ, կենսատու զուարթութեամբ, ազ-
գային իր հետաքրքրութիւններով, մարդկային շահագրգռութիւններով, միջնորդ լեցնող
լողարձակ իր անհասկանալիութեամբ բարեբար աշխատութիւն մը ստեղծեց հայ մամուլին
մէջ, կրթական յարկերուն տակ, հայ կեանքի բոլոր բնագոյններէն ներս, ու երբ մէկեւե-
րաւ, իր խորհրդանշական անձնաւորութիւնէն բուն մը մնաց իր ետին, արամատական հայտն իր
խոր ապրումէն յերմացնող քոջ մը ամէնէն առաջ, իր մեծութենէն բխող վարակիչ պարզու-
թիւնը յետոյ:

Գաղափար մը տալու համար իրանման մէջ պարզուած Սարոյան-երեւոյթին մա-
սին, առանձին հրահանգով մը յաջորդող էջերուն կը ներկայացնենք այս երկրի Փրանտա-
տան, անդիտատա ու արարատա մամուլի ներկայացուցչական անգամներուն պատկերազարդ
ու արարատ վերաբերումը:

ROMANCIER, NOUVELLISTE, DRAMATURGE

WILLIAM SAROYAN: "C'est la rue qui a été ma véritable école"

Volubile, chaleureux, plein d'anecdotes, faisant confiance à l'imagination à condition qu'elle s'appuie sur une solide réalité: tel est William Saroyan, romancier, nouvelliste, dramaturge, né en Californie de parents émigrés arméniens. Il assure que, depuis 1934, il n'a pas gagné un dollar hors de ses droits d'auteur: bel exemple d'écrivain à part entière qui, sans avoir renié le «folklore» de ses origines — auquel il fait une place dans ses œuvres — appartient malgré tout et d'abord à la littérature américaine contemporaine. Il parle

ici de sa «tribu», de son difficile début de carrière, de ses goûts esthétiques et de sa méthode de travail.

— À l'orphelinat, j'ai appris certaines choses essentielles: par exemple, que chacun de nous forge sa propre identité et qu'il en est ensuite à jamais responsable.

— Vous êtes de parents arméniens originaires de Californie; beaucoup de quatre enfants, vous êtes le seul de vos frères et sœurs à être né aux États-Unis. Qui étaient les Saroyan et d'où venaient-ils exactement?

— Ils venaient d'un village appelé Bilim, dans les montagnes d'Arménie. La famille se compose de

deux branches très différentes: l'une d'elles avait florissante et l'autre — à laquelle appartenait mon père — était riche et travaillait dur dans la culture. En 1905, la situation de la minorité arménienne correspondait à une crise critique en Arménie. Après avoir fait le tour de précédents historiques concernant d'autres minorités similaires à travers le mon-

Digitized by A.R.A.R. 8-2000

«ԼՕՐԻԱՆ - ԼԸ ԺՈՒՌ»Ի ԶՐՈՅՑԸ

ՈՒՒԼՆԸՄ ՍԱՐՈՅԵԱՆԻ ՀԵՏ

«Իմ իսկական դպրոցս
եղած է փողոց»ը:

ՈՒՒԼՆԸՄ ՍԱՐՈՅԵԱՆ

— Զատակն է՛ք Գալիֆորնիա հաս-
տատուած գաղթական հայ ծնողքի մը,
արոնց չորս գաւակներէն կրտսերը ըլլա-
լով, միակն է՛ք, որ ծնած է՛ք Միացեալ
Նահանգներու մէջ: Որո՞նք էին Սարոյ-
եանները եւ ուրիշ՞ կու գային անոնք:

— Անոնք կու գային Հայաստանի
լեռներուն վրայ թառած քաղաքէ մը, որ
կը կոչուէր Պիթիս: Սարոյեան ընտա-
նիքը ունէր երկու անջատ ճիւղեր, իրար-
մէջ շատ հեռու եւ տարբեր: Անոնցմէ
մէկը շատ հարուստ էր, իսկ միւսը, ու-
րուն շատաւիղն էր Հայրս, նուազ հա-
րուստ էր տնտեսապէս, առաւելաբար
հակում ունենալով դէպի մշակոյթն ու
արուեստը: 1895ին, Անատոլուի Հայ
Կոթորմամանութիւնը կ'ապրէր ճգնաժա-
մային օրեր: Պատմութեան ընդմէջէն
երկար ուսումնասիրելէ ետք բոլոր փոք-
րամասնութիւններու նահատաւորը, մեծ
Հայրս կը հասնէ այն եզրակացութեան,

որ Հայերը դատաւարտուած են երբեք-
ցէ՛ իրենց անկախութիւնը շտանալու
րախտի մը: Ուստի՝ կը մղէ Հայրս, որ
գաղթէ, ճշդելով մա'նուանդ, որ ան
կայք չհաստատէ ո'չ Ֆրանսա եւ ոչ Անգ-
լիա, այլ՝ ուղղակի մէկնի Միացեալ Նա-
հանգներ: Այդ շրջանին, Հայրս՝ Արմե-
նակ Սարոյեան, 31 տարեկան էր: Ունէր
մտաւորական լայն պտշար, շատ լաւ
գիտէր անգլերէն լեզուն, նա'եւ, հաւա-
նաբար, Ֆրանսերէնը, որովհետեւ Հիւ-
կոյի «Թշուառները» կարդացած էր այդ
լեզուով: Նոյնիսկ, քոյրերէս մէկուն ա-
նունը կոչած էր Քոզէթ: Նախ՝ Հայրս
առանձին մեկնեցաւ Նիւ Եորք, երկու
տարի ետք, ընտանիքը հետեւեցաւ իրեն:
Ան Նիւ Եորքի Հօտին Հոգեւոր Հովիւը
եղած էր: Շատ չտնցած, ընտանիքը տե-
ղափոխուեցաւ դէպի արեւմուտք՝ Գալի-
ֆորնիա, ուր ծնած եմ ես, 1908ի Օգոս-
տոսին:

Գաղթի ույս պատմությունը յաճախ
չարչարած է միտքս: Ինքի Ստորոտյաննե-
րը մնացած ըլլային Պիթլիո, անպայման
անոնք եւս պիտի ջարդուէին միւս Հա-
յերուն պէս, որոնք չէին կրցած փախչիլ:
— Աւելի ուշ, Պիթլիո այցելելու
հետաքրքրութիւն ունեցա՞մ է: Է:

— Անկասկած, Հայաստան գոցի 1935ին, առաջին վէպին Հրատարակութենէն տարի մը ետք: Յանդուգն երինաստարակը թռչող մարդաձողին վրայ» այս էր առաջին վէպին անունը, որ մէջ եղէն միւսը զին դարձուց նշանաւոր եւ հասրուտ: Եւ ես կ'իզէի առաջին մեծ շատ հոն ջնջօրէն կարեւի՛ր եղած չափով մօտենալ եւ տեսնել ընտանիքին ծննդաւազարը: Այդ շրջանին, անկարելի էր հասնիլ մինչեւ Պիթիւս: Ինքիսանք մէջ հանգիպեցան Հայրենակիցի մը, որուն հարցուելէ մեր զինչիւ ռազմութիւնը: Կր գտնուէինք անծայրածիր դաշտի մը մէջ: Հայրենակից, ձեռքը դէպի հորիզոն երկարած, անորոշ էէս տը մասնակէշով, բաւ: «Եթէ վնց որ եւ վնց գիշեր քալես այս արդուքեամը, կը ետսնիս Պիթիւս»: Անշուշտ, ան կը կատակէր: Արդէն, ծանօթ է, որ Պիթիւսը եղած է մասուրականներու, մահաւանդ երկրածարաններու ծննդավաջը, նա'ւ կեղրոն' ամենախրամահիկ վաճառականներու: Այս խերբիններուն մասին եր պատմութիւն, քէ տանից առաւօտանա արթնցը կ'ամբողովուէր հետեւեալ նախադասութեան մէջ. «Տէ՛ր, արարիլի՛ր այսօր մնիկ այլեւպիսի՛ անոյը յախիտորդ մը, որ առանց դժարաւրեան կարենամք գայլն կողորտնել: Անմիթպաշտ յիւնցենմ, որ այս տեսակէտէն ես անոնց չեմ հմանիր: Գաւլով հօրս, իր պարզութեամբ եւ պարկեշտութեամբ, ան բացառութիւն կազմէ իր քաղաքային տէ՛ր:

— Անճեմ ար 1935ին տեսաք Հայաստանի մէջ, ձեգ կը ճանչնայի՞՞ն իրրիւ գրագէտ Սարգիսն :

— Ի հարկէ: Տեղական մամուլը անմիջապէս անդադարձած էր իմ յաջողութեան լուրին: Ես, անձնապէս, ոչ ոք կը ճաննայի Հոն, թէեւ շատերու ծա-

նօթագրաց, մասնաւանդ զըրզնիկս: Ի Բրա-
սիս խմբէնք եւ իրարու պատմեցինք եւ-
րօպայէրա՞ր պատմութիւններ: 1960ին,
գերագարձայ Հայաստան. չէրցայ զլու-
նէ բարեկամիկէս եւ ո՛չ մէկը, բացի
բանաստեղծ Գուրգէն Մահարիէն: Այս
գերբիքը իր անունը փոխ առած է որոշ
մեծ բանաստեղծ Արուս Հաւա Մահարիէ,
որ նշանաւոր էր իր յուսանութեամբ:
Ապա, ծանօթացայ սքանչելի մարդու մը,
սպաղապէս Վիկտոր Համարձումսեան-
ինի...

«Հնա պէտք է յիշեմ, որ զգլիկ Հայաստանի կատարած երկու ճամբորդութիւններուն ընթացքին, պատահած է, որ հանդիպեմ թուրքերու եւ այլ ձեռնդ, ինչամ անհաճոյ կարգութիւններու մէջ: Անձնապէս, հայկական ցեղապանութեան վկաններէն չլիլալով եւ ուղբո՞հ երկուր տարիներ ետք, երբեմն այլ թուրքեր կը գտնէի համարելիք:

— Կերպագրումների Գալիֆոթրիս: Մեծցած ընտանիքի մը եւ շրջապատի մը մէջ, որ ընդհանրապէս շատ հաւատարիմ մնացած է իր ծագումին, ինչպէս է պարզուր բոլոր գաղարկան ժողովուրդներուն:

— Այդ չըջապատիւ եւ շատ ուշ ճանշացայ, ութ տարեկանիս ետը: Երբ հայրս մեռաւ, երեք տարեկան էի միայն: Ջիւղըիկ ամերիկեան բողոքական որդանկար: Դժուար սկիզբ մըն էր կենակի, ուրուն ընթացքին, սակայն, սորովեցայ հիմնական որդւ բաներ: Որ, օրինակի համար, մեզմէ իւրաքանչիւրը ինք իր միջոցներով կը կազմէր իր անհատականութիւնը, ինչ որ ալ բլլան արտաքին պայմանները, որունք կը չըջապատեն մեզ: Այս ձեւով, իւրտքանչիւր որ ցմահ պատասխանատու է այդ անհատականութեան իրենուսմին համար: Որքանոցիկ մը մէջ, ժամանակ չկայ երկար մտածելու: Պէտք է արագ չարժիկ, այլապէս, կանուխութիւնը, որ արգելէ փայլուն չէ, կըրնայ վատթարանալ:

Ութ տարեկանիս, վերադարձայ ըն-
տանիջիւ մօտ, Ֆրէզիս, ուր ճանչցայ
երկու նոր բաներ: Հայերէն լեզուն եւ,

մանաւանդ, աղտոտութեան իմաստը: Որքանոցին մէջ ունեցած էի ահաւոր կեանք մը, միշտ հրամանի ենթակայ: Ժամանակը կը հաշուէինք վայրկեաններով: Ժամը չի կ'արժնայինք, ժամը եօթը հինգ անց՝ սկսեց էր լուացուած ըլլալինք: Նախաճաշը կը սկսէր ճիշդ ժամը եօթը քառորդ անց: Եւ այսպէս, մինչեւ երեկոյ: Այսպիսի կեանքի մը մէջ՝ երեխայի մը համար, ոչինչ կայ հաճելի: Թէեւ, խոտովանիմ, որ անկեղտ ապագայ իմ աշխատանքի մեթոտին վրայ անդրադարձած է նպատաւոր կերպով: Ժամանակ չեմ կորսնցներ եւ դորժեմք, որոնք ձեռնարկած եմ, ընդհանրապէս պահուցիչ կերպով աւարտած եմ:

— Բայց Ֆրեդմայի մէջ եւս դպրաց կ'ընթացիք եւ հիւսիս հաւանքաւ կարգ ու կանոն գոյութիւն ունէր:

— Դպրոց կ'երթայի անշուշտ, թէեւ շատ չէի հաւանք անոնց գրութիւնը: Ինծի աշակէս կը թուէր, որ դպրոցները չ'ունենան եւ դանդաղաբար մտքերու համար, եւ թէ՛ ամէն ինչ դանդաղ կ'ընթանայ հոն: Ինչ կը վերաբերի ինծի, դասը իր վերջաւորութեան չ'աւանդէ՝ եւս պիտի աւելնէ, թէ՛ զբաղն ինչու՞ն է: Այս պատճառաւ, շուտ կը ձանձրանայի եւ դադարումներ կը ստեղծէի: Նաեւ դասընկերներու ուղադրութիւնը ցրուելով, «դասարան խանգարողն» էի եւ յաճախ կը պատժուէի մտրակի հարուածներով: Հիմնական դպրոցը, ինծի համար, եղած է փողոցը, ուր, գասերէն ետք, կը ծախէի ձիւթի ձերլոյտը: Անիկա՝ ինծի համար նշանակած է նաեւ ամբողջական աղատութիւն, որովհետեւ հոն է, որ, քիչ մը դրամ շահելով, ունեցած եմ անկախութեան զգացումը: Թերթերը կը ծախէի եղբորս՝ Հէնրիին հետ: Երկուքս միասին, երբեմն կը յաջողէինք շահիլ երկու կամ երեք տոլար, ինչ որ քիչ գումար չէր, եթէ նկատի ունենանք, որ այն չ'ըջանին, մեր տան վարձը՝ ամսական տասներեք տոլար էր միայն: Հէնրի տասներկու տարեկան էր եւ օրինաւոր կերպով իրաւունք ունէր թերթ ծախե-

լու: Ես ութ տարեկան էի եւ օրէնքը կ'արդիւնէր իմ աշխատանքս: Ուստի՝ յո՞ճախ, ոտտիկանները մեզ կը նեղէին: Անոնք կ'ըսէին Հէնրիին.

— Դու ուսանիրքու տարեկանն էս, բայց ա՞ս քանի տարեկան է:

— Տասներկու տարեկան:

— Ուրեմն, երկու տարեկանը՝ էք, — կ'աւելցնէին ոտտիկանները:

— Ո՛չ, ո՛չ... Բայց եւ այնպէս տասներկու տարեկան է:

Ես աշխատէի վախճանի, որ մինչեւ այսօր ոտտիկանի մը տեսք ինծի նեղութիւն կը պատճառէ: Օրէնքներն ալ չեմ սիրեր: Բացի այն օրէնքէն, որ մտքդըս ինք կը դնէ եւ կը պարտադրէ իր անձին:

— Ձեր քաջատրուութիւններէմ կարելի է երբեք անցնել, որ ձեր գաղթական ընտանիքը յարաբերաբար միաբան տանիքի վիճակ մը ունէր:

— Ժիշդ է: Կեանքը սուղ չէր: Յետոյ՝ կար մայրս, որ իր պարիկի ձեռքերով քանի մը կոտոր բանջարեղէն քով քովի բերելով՝ սթանչիի կերակուրներ կը պատրաստէր: Որքանոցին մէջ ունէինք լաւագոյն սնունդը: Մինչեւ այսօր, օրինակ, շատ կը սիրեմ միաքփիլը: Մարդու ճաշակը պայմանաւորուած է միշտ իր մանկութեան ունեցած նախափրութիւններով: Բայց, Ֆրեդմայ վերադարձիս, համոտեցի հայկական պարզ կերակուրները եւ շատ սիրեցի զանոնք:

— Ինչպէ՞ս կ'ընթացար ձեր առօրեան ընտանիքէմ մերս:

— Արկածախնդրական կեանք մըն էր, համեմատ լիահաղալ խնդուքով, երգերով եւ փիլոսոփայութեամբ: Անհոգ էինք եւ երջանիկ. եւ չուշացանք ունենալու մեր սեփական տունը, իր բանջարանոցով: Անշուշտ, մենք միշտ նոյն դաղթականներն էինք, բայց ունէինք մեր փոքր անկախութիւնը, զոր պիտի չկարենայինք ունենալ մեր հայրենիքէն ներս: Բայց ամէն կապ ինչուս չէր մեր եւ Հայաստանի միջեւ: Մեծ մայրս ժամեր շարունակ կը պատմէր մեզի Հայաստանի մասին: Ան բոլորովին անուս էր, բայց պատմե-

լու բացառիկ կարողութիւն ունէր։ Տակաւին, կը մասնակցէինք տօնախմբութիւններու, ուր կը գտնուէին մեր հայրենակիցները, մեզի նման զաղթական, եւ հօրեղբայրս՝ Արամը, որ հռետոր էր եւ կը խօսէր ազգայնաշունչ ճառեր։

Այսօր, Սարոյեանները ամուսնացած են տասնըջորս տարեք ազգութիւններու պատկանող կիներու եւ այրերու հետ։ Երեւոյթ մը, որ հաճելի է ինծի։ Պիտի ուզէի, սակայն, որ անոնց զաւակները, իրենց համալսարանական ուսման ընթացքին, հետաքրքրուէին իրենց ծագումով եւ իրենց ժողովուրդին պատմութեամբ։

— Լրագրավաճառութեամբ գրազիյէ ետք եւ գրականութեամբ պարագլուխ առաջ, հաւանաբար տարբեր արիւստներ հետաքրքրած են ձեզ։

— Այո, եւ բոլորն ալ շինիչ, հակառակ արտաքին երեւոյթին։ Օրինակ Յրէկոյի արեւելեան կողմը զոնուող յայդի մը մէջ աշխատած եմ, ուր աշխատող մշակներուն մեծամասնութիւնը կը պատկանէր զաղթական զանազան ժողովուրդներու։ — մեքսիկացիներ, ճափոնցիներ, սեւեր, հնդկներ... եւ որովհետեւ զօրծը, զոր կ'ընէինք, մեզի առիթ կու տար խօսակցելու, եւ մեծապէս օգտուեցայ անոնցմէ, մանաւանդ՝ որ շատ զերբաւ կը շարունակէր մարդոց հետ։

Տասներեքէն տասնըվեց տարեկանիս միջեւ, հեռագրատան պաշտօնեայ էի։ Այս երեք տարիներու ընթացքին, շատ աւելի բան սորվեցայ, քան այն ատեն, երբ թերթ կը վաճառէի։ Եւս կը ցրուէի հեռագրիները, ինչ որ առիթ կու տար ինծի տեսնել զանազան տեղեր եւ ճանչնալ բազմաթիւ մարդիկ։ Կարգ մը հեռագիրներ ծնողներու կը գումբէին պատերազմին սպաննուած իրենց զաւակին մահը եւ ես, ակամայ, ներկայ կ'ըլլայի անոնց առջին հակազդեցութիւններուն...

Բայց այս տարիներուն ընթացքին, միակ երազս դարձաւ զառնալ էր։ Գնած էի գրամեքենայ մը։ Անյազօրէն կը կարդայի Կի տը Մօփասսանը, որ յայտնուութիւն մը եղած էր ինծի համար եւ որ զիս

աւելի հեռունները կը տանէր գրելու մտք մաքիս մէջ, թէ եւս գրական իմ կրած միակ ազդեցութիւնը կու դայ Թուէյնէն։ Կը գրէի շատ ազատ եւ թեթեւ նիւթերու մասին։ Կը վախճայի սակայն, որ չեմ կրնար հրատարակիչ մը գտնել իմ առաջին փորձերուս։

1926ին, ձգեցի ընտանիքս եւ մեկնեցայ Սան Ֆրանսիսքո։ Մէկ զահեկան խոկ չունէի։ Բարի շարժումով մը, որ զիս մինչեւ որոշ տեղ մը հասցուց, տուաւ ինծի առլար մը։ Ան րաւ, թէ այդ դրամը պէտք չունէի իրեն վերադարձնելու, այլ՝ օր մը, իմ կարգիս, կրնայի տոյար մը տալ աղբատի մը։ Լաւ սկիզբ մ'ընէր, բայց Սան Ֆրանսիսքոն չուզեց ճանչնալ գրագէտի տաղանդս եւ ես օթոպիւսով մեկնեցայ Նիւ Եորք։ Ապրելու համար, սկսայ բաց կտուի մը վրայ բանջարեղէն ծախել։ Կառքին աէրը զոհ էր ինձմէ, որովհետեւ միւս բոլոր վաճառորդներէն աւելի բարձր կը պոռայի եւ ապրանքը առատօրէն կը ծախուէր։

— Ուրեմն, հրատարակչները կը մերժէին ձեր գրաթիւնները։

— Այո։ Ատեն մը ետք, վերադարձայ ընտանիքիս գիրկը, Սան Ֆրանսիսքո։ Ըստմայ ելած էի՝ իրրեւ մեծ գրադէս տուն դառնալու համար. միջուկեւ, կը մարմնաւորէի ճախողութիւնը։ Մայրս ըսաւ ինծի. «Ահաւասիկ սենեակը, ահաւասիկ սեղանը եւ բազկաթոռը. եթէ կ'ուզես, կրնաս վերադառնալ հին կեանքիդ»։ Այս խօսքերուն ի լուր՝ չափազանց ուրախացայ։ Ուրեմն, դարձեալ մաս կը կազմէի ընտանիքիս, այսուհետեւ ինձ, առանց լքելու դրագէտ մը դառնալու եւրպա։ 1934ին, նորովի մը գրկեցի «Սթարի Մէկլըզին» տնօրէն Ուիթթ Պրընէթին, որ 15 տոյար գրկեց ինծի։ Եւ երբ պատմութեան լոյս տեսաւ թերթին մէջ, ստացայ տասնեակ մը հեռագիրներ հրատարակչներէ, որոնք կ'առաջարկէին ինծի գործերս տպել իրենց մօտ։ Գրեցի Ուիթթ Պրընէթին, առնելու համար իր կարծիքը։ Պրընէթ թելագրեց, որ չառնեակեմ իր հրատարակչական տան մօտ։ Ասոր փոխարէն, ես ալ խառացայ

ամէն առաւօտ իրեն յանձնել նոր պատմութիւն մը:

Առաջին տասնըֆոյթ տղարով զննողի անձրեւանոց մը, թուղթ, մատիտ եւ թուղթերը դամոզ գործիք մը: Ամէն առաւօտ, պատմութիւն մը կը գրէի եւ կը գրէի Նիւ Եորք: Երբեմն, մէկի փոխարէն, կը գրէի հրկու կամ երեք պատմութիւն, առանց մտածելու, թէ արդեօք Հնարարութիւն կա՞ր դանոնք Հրատարակելու: Տասնըմէկ օր ո՛չ մէկ լուր տացայ Նիւ Եորքէն: Տասնըկերորդ օրը ստացայ նամակ մը, որ զիս կը շնորհաւորէր եւ կը թելագրէր շարունակել: Նոյն տարուան ընթացքին, յոյս տեսաւ Յիմմուդի Երիտասարդը քոչող մարդաձողիմ վրայ... Եւ ուրիշ պատմութիւններ Հատար, որ Հաւաքուած էին 26 Նորավէպեր:

— Դուք ձեզ կը կոչէիք պատմող միայն: Թերի սահմանում մը չէ՞ ասիկա:

— Ծիւղէ՛ք. ինքզինքս այդպէս կը կոչեմ, բայց պիտեմ նաեւ, որ այդ սահմանումը քիչ մը նեղ կու դաշ ինծի: Որովհետեւ, պարզ պատմողին քիչ մը աւելին եմ ես: Օրինակ, պա՞մ մը տառ ընտանիքիս կեանքին մասին կը պատմէի ձեզի. նոյն ատեն կը մտածէի, որ այդ կեանքին նիւթական պատկերացումը այս ատը ընտանիքիս անդամներէն իւրաքանչիւրին մասին, որոնք ունէին իրենց սեփական կեանքը, ինքնուրոյն օրէնքներով: Տասր տարիներու դադթականի մը կեանքը դէպքերով նոյնքան ճոխ եւ Հարուստ է, որքան քանի մը դարերու կեանքը: Արտաքին կեանքին հետ իմ առաջին իսկական շփումներս սկսած են փողոցին մէջ, երբ թերթ կը ծախէի, բայց արտաքին այս բոլոր իրականութիւնները ունէին ներքին պատճառ մը եւ որոնք Հասկնալի չեն դառնար, եթէ չըմանչեանք այդ պատճառը: Ես խոր Հասկացողութեան (inconsistent collectif), ռաբաթութիւններու, տիրութիւններու եւ

մակերեսային, թիթեւ ձախողութիւններու իրարու հետ սեղեցած կապին:

— Դուք գրած էի Նորավէպեր, վէպեր եւ թատրոն: Որո՞նք են ձեր ճախարհը:

— Հաւատացէ՛ք, որ Նախասիրութիւն չունիմ եւ երբեմն նոյնիմ մէկ դիրք գրած ըլլալու ապաւորութիւնը կ'ունենամ: Թէեւ պէտք է յիշել երկու անկախ գործեր, որոնք միասնորէն տարբեր են, այն իմաստով, որ անոնք աւելի մոթ են, տխուր: Կարելի է գանոնք կոչել ինքնակենսագրութիւններ: Առաջինը՝ «Լաք Ուակրամ», կը պատմէ բանական մէջ անցուցած իմ երեք տարիներս, կեանքիս ամէնէն դժուար երեք տարիները: Երկրորդը կը պատմէ ձախող ամուսնութիւնս, որուն տուած էի երգիծական խորագիր մը՝ «Միծաղաշարժ պատմութիւն մը»: Թ. Ս. Էլիթի զայն Հրատարակած էր Անդրիոյ մէջ Նոր ենթախորագրով մը՝ «Լուրջ պատմութիւն մը»:

— Ուրեմն, ամուսնացա՞մ էի:

— Այո՛: Երկու անգամ եւ... Նոյն կնոջ հետ: Որովհետեւ, մենք՝ Հաերս, չենք ուղեր կապմունք ոճախը քանդել: Բայց խոստովանիմ, որ այս կալուածին մէջ փայլուն յաջողութիւն չեմ ունեցած: Արդարեւ, անդրադարձած եմ, որ րոտանիքի մը պատասխանատուութիւնը ծանր լուծ մըն էր ինծի Համար եւ իրաւունք տուած Պեննար Եոյի, որ ամուսնացած էր Հիւանդապահուհի մը հետ: Կինը զէթ կը խնամէր զինք... Ունիմ մանչ մը եւ աղջիկ մը, որոնք որեւէ ձեւով գիտակցութիւնը չունին իրենց Հայեցիութեան: Աղջիկս թատրոնի դերասանուհի է, բայց երբեմն դերեր կը վերցընէ նաեւ շարժապատկերի ժապաւէններու մէջ: Վերջերս, խաղաց «Տիւմանտա» ար ֆոր էվըր՝ ժապաւէնին մէջ:

— Ձեր գործերէն երկուքը՝ «Մարդկային կատակերգութիւնը» եւ «Կեանքի ժամանակը» վերածուած են շարժապատկերի: Ի՞նչ է ձեր կարծիքը:

— Երկուքն ալ ահաբեկօրէն ձախողած են:

— Թէեւ Հ. Ս. Փաքըր, քեմադրին

է «Հէլլափոփրն»ի, որ ամերիկեան «Էն-միք» շարժապատկերի գլուխ-գործողներէն մէկն է:

— Կրնայ ըլլալ, բայց այդ պատճառ մը չէ, որ ան ձախողած չըլլայ իմ պատմութեան բեմադրութեան մէջ: Երբ Նիւ Եորքի մէջ իբրեւ թատերգութիւն ներկայացուցաւ «Վեախիլի ժամանակը», Չարլի Չափլին ընծաբարացաւ եւ յուզւած՝ խօսեցաւ փոքրիկ ճառ մը, որուն մէջ րաւ, թէ վերջապէս «նորութիւն մտածուած էր ամերիկեան քաղաքներէ մէջ: Անկէ ետք, սակայն, ժապաւնիկ կատարեալ ձախողութիւն մը եղաւ:

— Ինչո՞ւ չաշխատեցա՞ք Քաղանի հետ, որ ձեզի պէս իմէ եւ զաջ քական, աւելի լաւ կրնար հասկնալ ձեզ:

— Քաղանը մօտէն կը ճանչնամ, 1926էն ի վեր, երբ երկուքս ալ կը պատկանէինք թատերական նոյն խումբին: Բայց դեղատոկան մեր ճաշակները նոյնը չեն: Իրեն համար, թատերական որեւէ գործի խորհուրդ պէտք է ըլլայ երեսներին: Ինծի համար, զէպերը առաւելաբար ներքին են: Թէեւ, կ'ընդունիմ, որ ան մեծ բեմագործ է:

— Երբ միասին ըլլաք, իրարու հետ իբրեւ ամերիկացիներ՝ կը խօսիք, քէ իրար. գաղթականներ: Կը պատահի՞, որ յիշէք ձեր ծագումը:

— Կը պատահի: Առաւելաբար կը խօսինք Միացեալ Նահանգներու մէջ ապրող զաղթական փոքրամասնութիւններու մասին: Յամենայնպէս, Հարցը կը ծագի միշտ մասնաւոր գէպի մը պատճառաւ, որ հանրութեան մարերը կը յուշէ: Հակառակ պարագային, ոչ մէկ պատճառ կայ, որ իրարու հետ չխօսինք իբրեւ ամերիկեան քաղաքացիներ:

— Որո՞նք են աշխատանքի ձեր մեքոնները:

— Ինչպէս ըսի, այս տեսակէտէն շատ կարգապահ եմ: Երբ աշխատանքի ոկսիմ, բոլոր առարկաներս պէտք է մտքուր ըլլուն: — Գրասեղանս, թողթերս եւ գրամեքենաս: Անմիջապէս կու տամ մեծ եւ անյղջի որոշումներ: Օրինակի համար, կ'ըսեմ, որ այս գործը պիտի սկսիմ Յուլիս 1ին, վերջացնելու համար Յուլիս 31ին: Եւ որոշումս տնայնջանի կը գործադրեմ: Առաջին վայրկեանին խորհրդին յետակ չ'ըլլաւ Նիւթը մտքիս մէջ, բայց ատիկա մտքիս թելը չի կրտրեր եւ ժամանակս չիմ վատնելու: Եւ, պատմութիւնը կը ծնի, իբրեւ կատարեալ ամբողջութիւն: Երբեք կամ չորրորդ օրը, երբ պատճառաւոր տակաւին մարմին չէ տուած, կը լքեմ ամէն ինչ եւ կ'երթամ իմիւր, գինովնուլու ատիճանի: Բայց շատ կը վերջանանք ինքզինքս եւ ամէն ինչ լաւ կ'ընթանայ:

— Ի՞նչ գործեր ունիք, որոնք տակաւին ծրագրայիմ վիճակի մէջ եմ:

— Երեք գրքեր պատրաստ են հրատարակութեան: Վէպ մը՝ «Սէյվիմ Էվրիքիմ», թատերգութիւն մը՝ «Փրափոզիչըն» եւ ինքնակենսագրութիւն մը՝ «Թեք սոնկս այ սինկ» խորագրուած: Արդարեւ, կեանքս անցուցած եմ երգելով: Կ'երգեմ նաեւ աշխատանքի ժամերուս: Թորինս եմ երգեր, որոնցմէ «Փաւ քու մայ հաուզ» երգէն ծախուած են Հինգ միլիոն օրինակներ:

«Վերջին գրքիս» «Թեք սոնկս այ սինկ» մէջ, կը պտնուին բազմութիւն երգեր, որոնց մէկ մասը հայերէն երգեր են, միւս մասը կու դառն որբանոցի տրախուր յիշատակներէս, ուր կը փառաբանուին ճարտար միսր եւ լուրիան եւ, վերջապէս, ամերիկեան նշանաւոր երգեր: Մէկ խօսքով, իմ «Փոլէլորս»-ի բնութագրութեան մէջն է:

Հայացուց՝
ՌԻՓԱ ՈՐԲԵՐՈՒՆ

ՄԻՐԷԶ ԱՔԱՐ

«ՏԵՅԼԻ ՍԹԱՐ»Ի ԶՐՈՅՑԸ

ՈՒՒԼԵԸՄ ՍԱՐՈՅԵԱՆԻ ՀԵՏ

Սարսիւն մեծ յարմարութիւններ կը ներկայացնէ պատկերասփիւռի շարժումն մթնոլորտին մաս կողմէնու։ Երեւոյցածէն թերեւս տնտեսական տեսիլն ան եղած է եւ կը շարունակէ բլլալ գրող մը, թուղթի վրայ բտներ հիւսող։ Ան արտակարգօրէն թտտերական հայեացք ու ոճ ունի։ Իր պոպոթական հայ ծնողները հաստատուած են ֆրէզնոյի մէջ, սեղիներու շրջան մը։ Հետեւաբար, Սարսիւնն ծնունդն է երկու միջագայրերու։ Թտտերական րնդունակութիւնն երբ ու խառնուրդ մը, առաջացած՝ պոպոթական երկու տարրեր մթնոլորտներէ։

Սարսիւնն անկեղծ է, իր շարժումներն ու կեցածքները կը բխեն իր սիրտէ հոգիէն եւ փողոցներուն պարզութենէն։ Ան կը կանխի ողիւղ, կ'երեւայ քիչ մը, կը խօսի եւ չհշտեւու համար իր խօսքերէն մէկը՝ կը ծռի, մեղմօրէն կը հպի բաղուկիւղ, ինչպէս հարստացած մը։

Փառաւոր է իր պիւրը։

«Իմ սիրտը լեռներում է» թտտերախօսի յառաջարանին մէջ, Սարսիւնն կը գրէ։ «Աւելի լաւ է ըլլալ մայրական լաւ էակ մը, քան վատ մարդ մը։ Ատիկա պարզապէս բնականօրէն լաւ է»։

✱

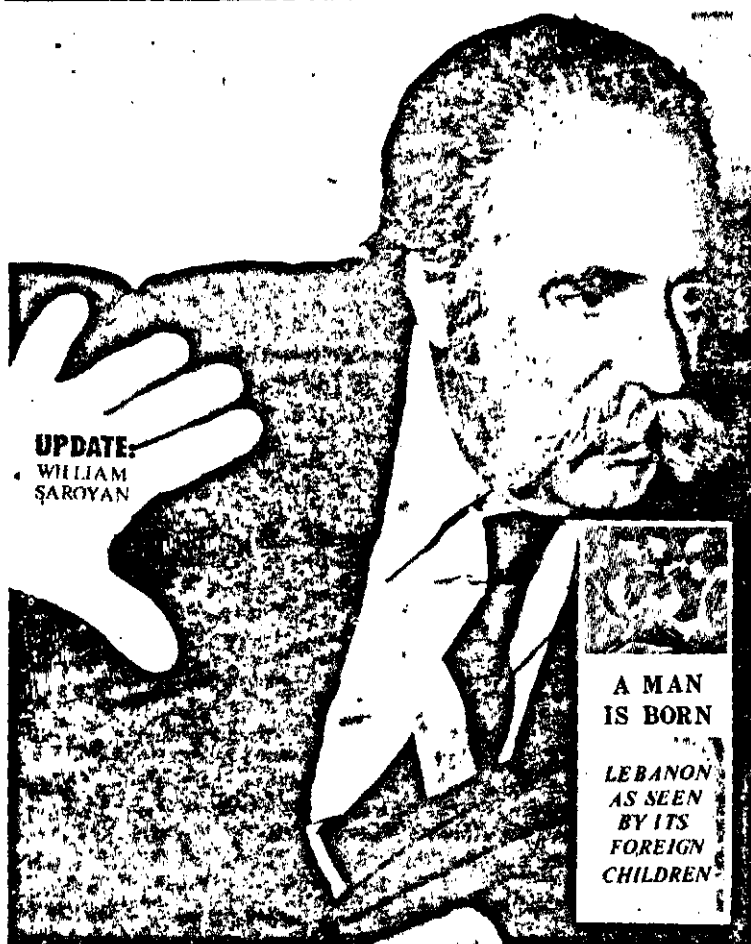
Սարսիւնի համար կը սկսի 1964ին, երբ ան կը հրատարակէ «Յանդուզն երկր-տասարդը քոչոյց մարգարդիմ վրայ...» եւ ուրիշ պատմութիւններ տնտեսական հատոր-քրքիր։ Ան որչա՞ռ էր ամսուան մը համար օրը մէկ պատմութեան գրէլ։ Այդ արտա-կարգ որոշումին արդիւնքը եղաւ առաջին աշխատանքը։

«Ամերիկայի մէջ գոյութիւն ունի տեսութիւն մը, ըստ որում՝ Ամերիկայի գրագէտները աւարտած մարդիկ են, անոնք, քան տարւած ընթացքին, ըսած են իրենց բոլոր ընդհանրութիւնը։ Ուղեցի փորձի ենթարկել աշխատանքի կարծիքը։ Երեւոյթաբար, 1964ին, որոշեցի ընել միջոց ալմ, որ ըրած էի ատկէ 30 տարի առաջ, — ամբողջ ամսուան մը տեսութեան, օրական մէկ պատմութեան գրել։ Յաջողեցայ եւ կը յայտնեմ ձեզի, որ յիշեալ տեսութիւնը բնաւ ալ ի գործ չէ։ Երկրորդ փորձով գրած պատմութեան ներքեւ ունեւ աւելի լաւ են, քան առաջին պատմութեանը։ Եթէ 30 պատմութեան ներքեւ անգամ երկուքը յաջողին, կը թշուառեմ, որ աշխատանքը լաւ է»։

THE DAILY STAR SUPPLEMENT

Vol. 2, No. 58

SUNDAY, JUNE 26, 1972

1940ին, Մարոյանի «Ձեռք կեանքի ժամանակը» առանձին իր թատերգութեան համար արժանացաւ «Վուլիցքը» մրցանակին, բայց մերժեց դա՛ն՝ բռնիքով, որ ինքզինքն զգէր Է արտիստին հալածանքներէն կողմէն հովանաւորութիւն երեւոյթիւն»:

Այո, ես տակաւին կը պահեմ Ույկ տեսակէտը, ահաւասիկ քէ ինչու... Մարոյանիմ աչ մէկ ընկերութիւն աւելի արժէքաւոր բան աւելի, քան իր արտիստը. կամ՝ աւելի թանկագին բան, քան իր մշակոյթը: Սրէ մէկը դրամ գիշած է ինքնաշարժներ շինելով, կամ գատարկապաշտ մը, որ հարստացած է գանազան կողմնակի միջոցներով, ապա արեւմտաւար չէ, որ անոնք զիս վարձատրեն: Կրնայ պատահիլ, որ Ույկիսկ ազատ ըլլամ, բայց անոնցմէ եւ ո՛չ մէկը իրաւունք ունի կանգնելու գլխուս եւ ըսելու. «Ահաւասիկ 1000 տոյսը, որովհետեւ սիրուն պատմութեամբ մը գրած եմ»: Ո՛չ, աւելի չեմ ընդունիր: Արտիստը մարգական կամ կամ Ույկիսկ Ողիմպիական հաղորու շաշտ չէ: Բայց, եթէ մարդիկ կ'ազնն մուրատուութիւններ ընել արտիստին, ա՛յն ատեն, երբ մասնաւոր կարիք կայ ատոր, շատ լաւ: Շատ լաւ է, օրինակ, եթէ գործակալն այդ նուէրը տրուի երիտասարդ գրողի մը, որ պէտք ունի իր ապրուստը շահելու եւ գրել շարունակելու համար: Անոնք ուզեցին զիս պարգեւատրել, երբ ես արդէն գտած էի կեանքիս ուղին եւ կ'ապրէի բաւական լաւ պայմաններով:

«Հարուստ մալուդոց հետ յարաբերութիւններս յաճախ լաւ չեն ընթացած: Հարուստները կը գտնեն ընդհանրապէս ձեռնկոյրս եւ ռմախաւ: Դրամատէր գանգուածներու եւ միլիոնատէրներուն հոգիներուն մէջ ո՛չ մէկ ազգային արժէք գոյութիւն ունի: Զեմ տպաւորած անոնցմէ: Բայց եթէ գրամատէր մը իր հարստութիւնը գնէ ի սպաս մարտկութեան, այն ատեն ես կը համարիր անոր»:

«Երկու ամիսներ է վեր փարիզ կը

գտնուէի եւ ժամանակս կ'անցընէի գրելով: Առայժմ փարիզ կը բնակիմ, նաեւ տուն մը ունիմ Ֆրէզիւս. կը սիրեմ այդ օրերու այդ քաղաքը: Աշխատանքի եւ ստեղծագործական կեդրոնացումի համար՝ փարիզը տիպար միջավայր է. կը սիրեմ նաեւ քայլ փարիզի մէջ. քայլելու համար Պէրուսն ալ գեղեցիկ քաղաք է:

«Ապրիլի ընթացքին գրեցի երեք հօր գիրք, իսկ երկու արիշմեր՝ Մայիսին: Ապրիլին գրած մէկ թատերգութիւնս կը կոչուի «Առաջարկներ». ատիկա գրեցի պարզապէս, որովհետեւ ամերիկեան մեր իրականութեան մէջ, մեծ տարբերութիւն կ'ունենայ անոնցմէ: Առաջարկներ» հատարիս մէկ պատմութեամբ հիւանդանոցին մէջ մեռնող աղջկան մը կեանքը կը ներկայացնէ: Աղբիւրը շրջապատուած է իր ընտանիքով, իսկ քահանայ մը կը խօսի անոր մօտալուտ մօր կեանքին մասին. քահանայն առաջարկ մը կը ներկայացնէ երեւոյթին այդ կեանքին հաշուին. աղբիւրը, ի հարկէ, կը մերժէ գայն. ամ գեղ կ'աւզէ ապրելու համար:

«Ապա՝ գրեցի ուրիշ գիրք մը՝ «Ահա՛ կրնայի՛ Հանդիպումներ», ուր ներկայացուցած եմ մարդիկ, որոնց հանդիպած եմ պատահաբար, անակնկալօրէն: Տեսակ մը ինքնակենսագրական թուոյթ ունի այս գիրքը, միւս գործերէս տմանց մը ման»:

1940ին, համընտրութիւնը կը գրէր. «Մարոյանի մեզ կը տանի գինետուն եւ հոն կը ստեղծէ այն աշխարհը, որ դրամովն պիտի ունենար, երբ մարդիկ բոլորն ալ պիտի ըլլային. այդու Մարոյանի գրած է պաշտօնէր մեզ յանդիպման գինետունի մէջ պահելու: Այդ պաշտօնէր Մարոյանի ձեռքերուն մէջ գտնուող արուեստի բանալին է»:

Մարոյան գրել սկսած է 1930ական թուականներէն աւ հրատարակած է գրա-

կան մեծաթիւ գործեր. պատմութեան եւ աստիճաններու 30 հատորներ, թիւով 25 թատերախաղներ եւ սեմարիաներ, կարճ թատերախաղերու չորս մը, դրամատիկներ եւ 1000է աւելի էսէյներ, յօդուածներ, ներածականներ եւ բանաստեղծներ:

Ճեմարտասարդ տարիքիս առիթունցայ վայելելու թէ՛ համբաւ եւ թէ՛ հարստութիւն: 1930էն մինչեւ 1941, զինուորական տարիներս, իսկապէ՛ս հարուստ տարիներ եղան ինծի համար: Կ'ընէի ի՛նչ որ ուզէի: Այդ շրջանին շատ յաճախ համարողեցի:

«Այսուհանդերձ, գրականութիւնը այդ բոլորը չէր ինծի համար: Գրականութիւնը մարդոց հարցերուն մէջ մխրդնալիւն ու կարեւոր արդար ըլլալն է. համակրանք եւ անկեղծութիւն ստեղծելու ժամարտութիւնը»:

**

1972ին, *Մթնշաղկի Քոֆմանի* իր «Տեղեր, ուր ժամանակ անցնում է» ուսումնասիրութեան մէջ կը գրէր. «Ամբողջական ո՛չ մէկ գրող եւ ընդհանրապէս ոչ մէկ իրաւ գրող այնքան մանկական հմայք չի տածեր, որքան Սարգիսն. ան միշտ մանուկի մը աչքերով նայած է աշխարհին»:

**

«Յաճախ կ'անդրադառնամ, որ մանկի մը կամ առաւելագոյնը պատանիի մը յատկանիշներ կը ցուցաբերեմ. քերես առիկա կու գայ իմ անցեալէս, քերես խառնուածքէս: Ի բնէ անհանդալտ եմ եւ շատ հետաքրքիր: Ի հարկէ, կ'ընդունիմ Քոֆմանի կարծիքը, որքան կ'ըսէ, որ ես քնաւ չեմ հասունցած. եղած եմ տեսակ մը Մարի Թուէյն. Քոֆմանի բառերուն մէջ կայ իրականութեան մեծ տեղս մը»:

Սարգիսնի «Մարդկային կատակեր-գութիւն» անուն գրքին հերոսը՝ Հոմեր, խօսելով, իր փոքր եղբոր Իւլիոսի մասին,

կ'ըսէ. «Իւլիս միշտ կը փնտռէ, միշտ հետաքրքիր է, ո՛չ մէկ բանի մասին կը խօսի, բայց ամէն բան կը գրաւէ զինք. կը թափ, թէ ան կը սիրէ բոլորը եւ բոլորը կը սիրեն զինք»:

**

«Կադա՛ական — դիւանագիտական մարզերուն մէջ տաղանդի ո՛չ մէկ նշոյլ ունիմ, որովհետեւ հիմնականին մէջ չեմ յարգեր ճաղա՛ականութիւնը: Այսուհանդերձ, կը հետեւիմ գրողներու, երբ անոնք կը փորձեն մուտք գործել նաեւ այդ մարզին մէջ: Հաճոյ՛ կ'առնեմ, օրինակ, Նորման Մէյլըրի այդ կարգի գրութիւններէն, եւ կը հասկնամ նման անկի մը մէջ անոր մխրդնալիւն պատմաւ: Գրականութիւնն ընկելը առանձնութեան մէջ աշխոյժ ըլլալ կ'ենթադրէ, բայց կարգ մը գրողներ կ'ուզեն իրենք զիրենք վատնել՝ ընկերութեան կայացուսարձակ զբաղելով: Զեմ ուզեր տեսնել մեծ քիւով մարդիկ, որոնք իրենց վրայ կ'առնեն այդ ցնցոտիապատ պատասխանատուութիւնը»:

Նման պայագայի մը գոյութիւն ունի «արդիական» կամ «գոյտ անճանալի» լրագրութիւն ընկելու տեսակ մը գրական ձեւ: Սակայն, ասիկա այդքան ալ հոգի չէ. անցեալի իմ կարգն պատմաւածքներուն մէջ՝ առաջինը եւ հղայ գայն գործածողը: Այդ գրութիւններուն մէջ, ե՛ս էի, որ ուզակցի խօսքս կ'ուղղէի ընթերցողներուն, եւ Մէյլըրի վերջին վեց գիրքերը տարբեր ոճ մը չունին արդէն»:

**

«Վերջերս, գրողները սկսած են սա տեսակ բանածն մը որդեգրել. «Գողը կը խօսի ինքնիրեն»: Այս բոլորը անցադակի երեւոյթներ են. ասոնք մերկայ բարդ եւ տակնուվրայ եղած ժամանակներու արտայայտութիւններ են. գրողին ձայնը իր գրութեան մէջ արձագանգն է իր ժամանակի ազմուկին»:

«Ներկայական վէպը սկսած է հե-

տրգիները ժամանակավորեւ դառնալ-բայց իրապաշտ վէպը եւ թատրոնը կը գոյատևեն. վերջին երկուքէն ո՛չ մէկը կը մնայ մէկգիւղի ձգուիլ: Այսուհանդերձ, անխուսափելիօրէն պիտի արձանագրուի մեր շեղումը: Ամերիկայի բնակիչները կայիս գրաւուած են թատերական մեր ռնձով մը. «Մասնակցութեամբ թատրոն»ով եւ նման բաներով. այդ բոլորը լաւ են թերեւս ուրիշներու համար, բայց՝ ո՛չ ինձի»:

«Լաւ բաները չեն մեռնիր, կը ձեւափոխուին. հիմնականը, սակայն, կը մնայ: Հիմնականը, ինձի համար, իմ եւ թուրքին փոխարարներութիւնն է, բան մը, որ անիրաժեշտ է մարդուն համար: Անկիւ պիտի չփոխուի»:

«Երեսուն տարի ետք՝ տեսն իր դրօշմէն մէջ Սարգիսն կ'ըսէ. «Ասեմ մը պէտք է բարձրագոյն վարժարան յաճախելի, բայց տառնընկիւզ տարեկան իսկ որոշեցի շուսանիլ ա՛յնքան միայն, որքան օրէնքը կը պահանջէր: Բնաւ չգրագիւ այդ որոշումին համար. այդ ձեւով, ձգուած էի եւ ինձի, միմակ՝ իմ տագնապներուս, իմ փնտռումներուս, իմ անհունական եւ իրաւ մուսնումներուս հետ»:

«Ո՛չ, չեմ գրագած բարձրագոյն շուսան հետեւած չըլլալուս համար: Մենք բալորս կը յաճախենք նոյն դպրոցը, մեր անձերուն խորը ու կը սորվինք իրարմէ ու մեր փորձառութիւններէն: Համբերութիւն եւ տրամադրութիւն չունին դասարանի մը մէջ արգելափակուելու եւ բաներ սորվելու. խառնուածքս չի յարմարիր ատոր: Ուսումն առի ուղղակի՝ փողոցէն, բայց եւ գայն կոկեցի եւ ամբողջացուցի այն բոլոր գիրքերուն միջոցաւ, զորս կարդացի կեանքիս ընթացքին. ընթերցումը տեղիք մը նման բրոնած էր զիս, կը կարգայի խենթի պէս:

«Քանի մը տարի առաջ, հրաւիրուեցայ գուէնի մը մէջ գրականութիւն եւ քերթութիւն աւուցանելու պաշտօնի

մը: Պահանջեցի աշակերտներէս, որ գրեն այն բոլորը եւ այն բոլոր բաներուն մասին, զորս կը սորվին: Խօսեցայ գրականութեան մասին եւ պահանջեցի, որ գրեն խօսածս եւ միաժամանակ գրականութիւն փորձեն. նստիլ եւ միայն մտքեր փոխանակելը օգտակար պիտի չըլլար իւրեց»:

«Յանգուզն հրիտաւարդը թոյնոգ մարգանդին վրայ... եւ ուրիշ պատմութիւններ» *Հասարակ Ներածականին մէջ՝ Սարգիսն կ'ըսէ. «Կը խորհիմ, որ գրողի մը համար ամէնէն հաստատուն խրատը հետեւեալն է. փորձէ շնչել խորունկ, իսկապէս համոտեւեցնալ, երբ կ'ուտես գայն, երբ կը բնանաս՝ իրապէս բնացիր: Փորձէ ըլլալ ամբողջականօրէն ապրող եւ կենդանի, ի գործ դիր ամբողջ կամէք, երբ խնդաս՝ դժոխքի մը չափ գորաւոր թող ըլլայ խնդուէք, իսկ երբ բարկանաս՝ փորձէ ըլլալ լաւ բարկացող մը»:*

«Մէկ քան ունիմ ըսելիք անոր, որ կ'ուզէ գրել. աշխոյժով կտաչէ աշխատանքիդ եւ գլուխ հանէ գայն, գրէ, պարգապէս գրէ. ատիկա՛ է, որ լաւ է, գորաւոր է, դժուար է: Ոչ մէկ մեքենայ կամ սարք կրնայ գայն ընել քեզի համար: Տարիներ առաջ, ես կ'երազէի գործիք մը, որուն մէջ կարենայի սահեցնել քանի մը տոյար եւ անկեա ինձի համար գրէր ա՛յն՝ որ ե՛ս կ'ուզէի. այդ մեքենան չգտայ, ասանկ քան չկայ եւ լաւ է որ չկայ: Պայման է, որ գրութեան մը առաջին ճնշողատը ըլլայ գայն գրողը: Գրականութիւնը անգթութիւն եւ անսահման ուշադրութիւն կը պահանջէ»:

«Ժամանակին, եւ բնաւ սովորութիւն չունէի գրածս վերընթանելու, նայնիսկ կը կարծէի, որ ատիկա գրողին համար անհամեստութիւն է. հիմա, սակայն, կը հաւատամ, որ վերաճնութիւնը ատիկ լաւ բանի մը ծնունդ կու տայ. հարցը

այն է, որ գրողը իր ստեղծագործութեան վրայ հակած տեղի է մնայ երկաթօրէն, մինչեւ որ աւարտի ամիկա եւ հասնի իր թմբողական լրումին»:

«Երեսուն տարի հոգ» *անուհի իր գրքին մէջ, Սարգիսի կը գրէ. «Բարիք ընելու հազարաւոր կրնայ ամերիկեան աւարք մը ըլլալ կամ չըլլալ, քեւեւ այն բոլորը, զորս մարդ կ'ընէ՝ ձեռով մը կը թելադրուի շրջապատին եւ մթնոլորտին մղումէն. իսկ ամերիկեան ընկերութիւնը բաւական թռչաւոր է բարիքներ գործելու կապակցութեամբ: Բարիք ընելը ամերիկեան նկատառելի աւանդութիւն մըն է՝ դարացի մէջ մանուկին տրուած առաջին խրատը ինքզինք բարեխաւելու յորդորն է»:*

«Ուսանողները, քմեցուցիչները, կիներու հասարակութեան շարժումները եւ նոյն ձեռք ազատագրական այլ շարժումներ մտնող միջավայրի երկու ելքս ունին. առաջինը այն, որ կը յայտնաբերեն այն ուժականութիւնը, որ կ'ուզէ փոխել ներկան. փոփոխութիւնները ողջունելի են, անոնք մեր կեանք կը պարզեն»:

«Այդ շարժումներուն երկրորդ ելքսը, սակայն, անմեղ հետեւանքներն են, օրինակ, քմեցուցիչներու գործածութիւնը: Նշմանցի, որ մեր գաւակները քմեցուցիչներ կը գործածեն եւ հետաքրքրուեցայ անմեղ մերգործութեան մասին. պատասխանը լաւ էր. — կ'այլափոխէ, — սակայն վախ ալն է, որ անոնք կը վարժուին այդ բոլորին, կը վարժուին դիւրին ձեռով այլափոխուելու եւ փախուստ տալու միջոցներուն. չեն ուզեր, որ երիտասարդները հանգստաւետութեան վարժուին, ապահովութեան եւ դիւրաբիւններու լծացումին մէջ մաշին. անոնք պէտք է պայքային, ըլլան աշխոյժ եւ զօրաւոր»:

«Եթէ անտեսենք մանրամասնութեան գացող սխալներն ու վնասները՝ կիներու մղած պայքարն ալ այլ շարժումները բռնաբար ալ լաւ են, բայց լաւ են այնքան

առեւ, որ շարժում եւ ազմուկ կայ, ըստեղծագործութիւն գոյութիւն ունի. այս քոյրը առնուազմ պիտի ստիպեցնեն մեզի ուրիշներու հանդէպ ըլլալ աւելի բարի եւ ողորմած»:

«Մեծագոյն փափաքս է այցելել Զիմաստան եւ անձամբ յայտնաբերել, թէ ընկերային եւ մարդկային ի՞նչ տագնապներ գոյութիւն ունին այդ երկրին մէջ: Եթէ կարենամ Պէյրուսէն ստանալ անցագիրս՝ ուղիղ Զիմաստան կը մեկնիմ: Այլապէս պիտի անցնիմ Հոնկոնգի եւ անկէ պիտի փորձեմ իրագործել Զիմաստան այցելելու իդէա»:

«Ազատագրական եւ բարեմոտողական այս բոլոր շարժումները ժամանակի նշումին հետ ունեցած մարդկային ներքին բախումին մշակներն են: Հին եւ համադարս օրերը չկան ալ, ներկայիս մենք միայնաւոր ենք արեւմտեան հոգիին տագնապներուն մէջ»:

«Տեղեր, ուր եղած են *ուսուժան սիրութեան մէջ, դարձեալ Սթենլի Քոֆմանն է, որ կը գրէ. «Այդ ժայռ տակաւին մէկ եւ անկրկնելի է. ո՛չ մէկ չէլատակելի ազդեցութիւն եւ ո՛չ մէկ փոխառեալ տարր»:*

«Քոֆման կը սխալի ազդեցութիւններու հարցին աորնչութեամբ. իրականութեան մէջ, Թեմիսի Ուիլեյմսի գործերը համբաւ գտան իմ արեւմտիս ընդմէջէն. նոյնը պատահեցաւ անգամ Հիւրի Միլլերի: Ճոն Օհարա շատ յստակօրէն ըսած է. որ Նարման Մէյլը պարզապէս անգուտ Սարգիսն մըն է, տարոյնանալան ծնունդ մը: Ազգած եւ շատ մը գրողներու վրայ, քեւեւ անոնք եւ անմեղ մամ շատեր յանախ չեն գիտակցիր աստոր»:

«Կ'ըսեն, որ Հեմինկուէյ ազդած է իմ վրաս: Վստահաբար պարզ կը գրեմ, բայց այդ պարզութիւնը աւելի Աւետարանէն կու գայ, քան Հեմինկուէյէն: Գիտակցած եմ, որ իմ ամերիկեան ազդեցութիւններս եկած են աւելի քան Շիք»:

ւրտ Անտերսընէն ու Մարի Թուէյնէն, եւ մասնաւորաբար «Հաբլըլլըրի Ֆինն» գիրքէն, որ իմ մայրնոցած հաստըն է: Ի հարկէ, որոշ ազդեցութիւն կրած հմ մանւ կի տը Մօփասանէն, բայց ան արդէն փրանաացի է: Ետտ կը սիրեմ մանւ Ուալթ Ուիթթմէնի «Խոտի տերեւերը», որ բացարձակօրէն ամերիկեան երանգ ունի. անիկա կրնար գրուիլ միայն Ամերիկայի մէջ:

«Տարբեր գրողներէ ազդուած ըլլալու այս գաղափարը ինքնին ազդեցութիւնն է այլ գրողի մը. մենք ազդուած ենք ամբողջ գրականութենէն. հաւաքական փոխազդեցութիւն մը կայ իրաւաբաններ գրողի վրայ. որ իր մէջ կը կրէ բոլոր միւս գրողները»:

Ս. Ա. Հաֆսըր իր «Կեանքի մահիւն եւ փախուստի օրերը դէպի Լուսին» յօդուածին մէջ, 1970ի Յուլիոն, կը գրէր. «Սարգսեան տակաւին կը հաճոյսնայ սովորական բաներով, առտուան կարճ շրջապատում մը, գուռի մը թարմ սուրճով: Այս բոլոր այնքան մարդկային են եւ խանդավառող, որ ինք, ինչպէս նաեւ ժենը կը տարուինք անոնցմով»:

«Ի՞նչ պիտի ըսեմ Հայկազեան գլխի մի շրջանաւարտներուն: Նայեալ եւ պիտի մտնի եւ կարդամ անոնց անուններն ու անցեալը, այս ձեռով պիտի ծանօթանամ իրաւաբաններին: Պիտի ըսեմ իրենց, որ

կը գմայլիմ այսքան տարիներու իրենց աշխատանքին եւ ուսումնական տիրումին: Հանգիստութիւնը, որուն ներկայ պիտի ըլլամ, երկիւզածութեամբ եւ միանշեւ անգամ վախի պահ մըն է: Հոն պիտի ըսեմ այն բառերն մասին, որ գիտեմ:

«Կեանքի դժամակին մէջ ապրել այնպէ՛ս, որ այդ լաւ ժամանակի ընթացքին ո՛չ մէկ տգեղութիւն եւ մահ չհամարուի քեզի եւ հոս շրջապատիդ: Ամէն տեղ բարին փնտռել եւ երբ զայն գտնես՝ դուրս բեր քաջատոյցէն, լուսաւորել առաջ: Անարժէք բաները անտես, որովհետեւ անոնք մահ կը բերեն եւ դատաւարտուած են կարստեան: Ամէն բանի մէջ փնտռել փայլունն ու ծանցել գերծէնը: Այնպէ՛ք գնահատել այն բոլոր սրտերուն, որոնք տիրութեան դատաւարտուած են՝ աշխարհի դժուարութիւններուն դէմ դիմելու: Բացայտութեան ամէն բան անտես, որովհետեւ գիտի արժէքը չկայ այդտեղ, որպէսզի ատու իրականացայ ուշիմ աչքն ու ազնիւ սիրտը: Ոչ մէկ ստորագրուած եւ գերադաս ապրում ունեցիր ռեւել անոնք: Միշտ ի մտի ունեցիր, որ ամէն մարդ է ու մէկ տարբերակ է: Ոչ ոքի յանձնարքը չունի չէ, բայց մահ ոչ մէկուն անմեղութեան մէջ բաժին ունի: Այսպէս մեղքը եւ անասունածութիւնը, բայց երբեք մեղաւորը եւ անասունածը: Հասկցիր այս բոլորը: Մի ամէնար ազնիւ եւ բարի ըլլալէ: Կեանքի դժամակին մէջ ապրել այնպէ՛ս, որ քոյրանութիւն եւ տիրութիւն չաւելցնես աշխարհի դաւաճութիւններուն վրայ: Միշտ ժպտել, անսահմանօրէն ծպտել, անոնց խորհուրդին դիմաց»։ (Քեզի կեանքի ժամանակը, 1939)։

ԲԱՆԻ Ժ. ԽՈՒՐԻ

Հայացուց՝
ՔԵԱՐ ԶԻՆՊԱՇԵԱՆ

«ԵՍ ՄԱՐԳԿԱՅԻՆ ԵՄ»

«Մարդկային կատալիզորի մասին հեղինակը՝ ծագումնաբերական ամերիկացի է :

Իր զգալի վրայ գծում են անցեալի սպերդուլիսին ու ասանդանքի մշտանալ կենսական թեման միացնող դիտերի իր հոգի ցամաք էր հե տները, հունձքի հոգաւ կարմրաւուն խնձոր : Այդ գոյնը կը տեսնէր ժողովուրդը աշտերուն վրա : Եւ ինչ որ հրկար պիտի տեսնէր ընկերակցութեամբ :

Եւր պիտի ուշադիր ընեն, պիտի տեսնեն յիշատակեալ յիշատակեալ պիտի տեսնեն : Եւ ինչ որ հրկար պիտի տեսնէր ընկերակցութեամբ : Եւ ինչ որ հրկար պիտի տեսնէր ընկերակցութեամբ :

Միայնակ շահանքները պիտի ճանչցան իր «Մարդկային կատալիզորի մասին» վեպով, որ կը ներկայացնէ մարդկային բարդ ու անվերջանալի պայքարը : Չորրորդ դարու ամերիկեան քաղաքակրթութեան մէջ :

Գալիֆորնիոյ բնակող բնակիչի մը համար, որուն պատկերները պիտի տեսնեն, ազգերն ու հասարակական խմբերն ազգայնացնող հարցերը ո՛չ մէկ չաճեցան : Եւ ինչ որ հրկար պիտի տեսնէր ընկերակցութեամբ : Եւ ինչ որ հրկար պիտի տեսնէր ընկերակցութեամբ :

Մարդկան հիշող, թէ վեպը ամերիկացի մարդուն մասին չէ միայն, այլ՝

ա՛յն դարու մարդուն, որուն բարդ տաղանտը կարելի է կրճատել :

«Մարդկային կատալիզորի մասին» թարգմանեցաւ քաներչորս լեզուներու : Եւ ինչ որ հրկար պիտի տեսնէր ընկերակցութեամբ : Եւ ինչ որ հրկար պիտի տեսնէր ընկերակցութեամբ : Եւ ինչ որ հրկար պիտի տեսնէր ընկերակցութեամբ :

— Եւ ինչ որ հրկար պիտի տեսնէր ընկերակցութեամբ : Եւ ինչ որ հրկար պիտի տեսնէր ընկերակցութեամբ :

— Եւ ինչ որ հրկար պիտի տեսնէր ընկերակցութեամբ : Եւ ինչ որ հրկար պիտի տեսնէր ընկերակցութեամբ :

Պատասխանին մէջ սուր շեշտ մը կար ու շարունակեց՝ առանց ինքի տօնի տալու, որ բո՛ւժ, թէ չհասկցաւ պիտի :

«1915ին էր, Գալիֆորնիոյ մէջ, Ութ տարեկան էի եւ թերթ կը մտնայի, եւ ինչ որ հրկար պիտի տեսնէր ընկերակցութեամբ : Եւ ինչ որ հրկար պիտի տեսնէր ընկերակցութեամբ :

النفساء

بياع الصحف وبياع الخضرة

سارويان:
أنا أنسأني حاراً
ولست كبكييت
ارسم رعباً

سارويان : « يوفلغا صناعها » .

وصل الكاتب الأمريكي وليم سارويان إلى بيروت ، وغادرها إلى حلب ، وعاد إليها ، والتقى أمس في مركز كينودي الثقافي مع بعضي النقّاد والاصدقاء ، وهو جالساً على دهوة من رئيسي معهد هايكازيان ليُلقي كلمة أمام طلاب صف التخرج ، في حرم المعهد ، يوم ٢٧ حزيران . وهذا المساء يقيم السفير الأمريكي وقربنته حفلة استقبال على شرفه في مقر السفارة في البرزة ، ووجهت لحضورها دعوات إلى شعراء وأدباء ومثقفين لبنانيين .

هم جميع المعنيين بشؤون الأدب والفن . ويقول : « أنا أهتم شخصياً بالذين لا يساقون إلى المصنع ويستقنون في مواجته فينتنون إلى مؤسسات لا قيمة لها . نحن القصاب وأجنا أن نكتب الاهتمام بالفرد . دوسلويسكي مثلاً ، في وسعنا اكتشافه القيم الروحية في أكثر البشر عادية . كذلك في نومواسان . وهذا اثر في تأثير بارزا ... » . وكيف نشر هذا التأثير وانت لفتته الزمن بقشرة من القمار ؟

مائلة من كاليفورنيا ، اولادها في الجيش . والاشياء الكيرة التي تعني للمصنعات والام لا تعني لولاء . ولك الصلابة الصلابة ، التي تدور افع من ان ذكر تعني اهم اكثر من شؤون الحرب وويلاتها . اكثر من اسبابها ونالها ، ولتنتهي الحرب ونسود العائلة التي حياتها الطبيعية تدريجاً . ويقول سارويان ان الرواية ليست فقط من الانسان الأمريكي بل من انسان هذا العصر الذي يمكن ان تختصر الزمن الممتدة بكونها الصراع المسخر من أجل البقاء . وترجمت « الميزة الانسانية » الى أربع وعشرين لغة . والعص الفردي الذي يعبره سارويان منصرماً وليسياً من عناصر الحرية هو

صاحب الميزة الانسانية ، الارمني الاصلي ، الأمريكي المولد . ترسم على وجهه خطوط لجميع التي المساة وابداها ملجج العابية المستعدة . ارفعه بياسي سور . وزرعه فصحاح اهر . ونكاد نرى ذلك اللون على عذبة الصاعكين في شخامة شاربن طويلين كطين . نعدق فيه خيراوي لك للاح الجبل اللبناني . نسمع صوته الواسع ونطعمه مشك غنسي انه وليم سارويان وفلان نلصق ايام بيع الفطرة الذي يوفلغا صناعها بصوته وكنته بطرق ابوابنا تستقبله مع الشمس . عرفته الولايات المتحدة في روايته « الميزة الانسانية » التي تصور الصراع الانساني الممتد والمثنتي وسط الحضارة الامريكية في القرن العشرين .

այս աղաղակն էր, որ զիս մղեց զրելու։ Ձէի գիտեր ինչ զրել էւ ինչպէ՛ս զրել, մինչեւ որ հանդիպեցայ Մօփասանի Քանգակըն պատմաւածքին։ Նիւթն ու կառույցը առիւնքնեցին զիս ու քաջագանջեցի — Ահաւասի՛կ իմ զրականութեանս տիպարը։ Այսպէ՛ս պիտի զրեմ։ Այդ օր, Գալիֆորնիան թաւալղւոր ինկաւ մտքէս, նսեւ՝ ամբողջ աշխարհը։ Մոռցայ ինքզինքս եւ թերթ ծախելու չեկայ։ Այդ պատմաւածքն էր միայն, որ կը խմորէր ու կը հասուննար մէջս։ Սկսայ սորովիլ, թէ ինչպէ՛ս պէտք է նկարագրեմ մարդկային անարդարութիւնը՝ պատմականօրէն, վէպերու, թատերգութիւններու եւ քերթուածներու մէջ։ Մօփասանը կը նկատեմ հոգեկան հայրս։ Երկամիջ է, զգայնութեամբ, մտածումով եւ կատարողով՝ ուժեղ, մինչ Ձեխովի, օրինակ, կը նկատեմ հակառակը, — մեղմ է, զրեթէ լուռ, զգացական խուկումներով։

— Ի՞նչ անիմ ըսելի՜ ամերիկեան աշխարհին մասին։

— Միացեալ Նահանգներու դրականութեան մէջ, Մարք թուէյն եղած է իմ զրական տիպարս, մասնաւորաբար Քէլօյլըի Ֆիլմն՝ յէսկը՝ իր վերածումներով եւ, ամերիկացի անհատին մարդկային էրեւաններու խոր նկարագրութեամբ։ Թերեւս ա՛յս է, որ կը մղէ զիս ըսելու, թէ թուէյն զիս աւելի տպաւորած է, քան, օրինակ, Ճէյմս Ճոյսը։

Մարտիան իր գրականութեան մասին կը խօսի ինքնազմեալ մարդու լայն խնդրքով։

— Մշակած եմ գրական բոլոր սեւերը, օգտագործելով բազմաթիւ թեքնիքներ։ Գրածներուս մէջ ամէնէն յատկանշականը կարգ մը պատմականօրէն եւ անկախ բառեր, եւ ո՛չ թէ նախադասութիւններ ու պարբերութիւններ։

Քերթներու վաճառումը ձգելէս ետք, աշխատեցայ կանաչեղէնի շուկայի մը մէջ, ուր առաւօտեան ժամը հինգէն մին-

չեւ զիշերուան ժամը տասներեք կը պոռայի՝ յաճախորդներ հրաւիրելու եւ համոզելու համար։

Ենթր զրել սկսայ, այլ զրադումներէս հեռացայ աստիճանաբար, մինչեւ որ, 1934ին, սկսայ ապրուստս հողալ միայն զրելով։ Այսպէ՛ս ալ կը շարունակեմ։

«Մարդիկ կը քննադատեն իմ զգացականութիւնս, դոր ես կը կոչեմ մարդկային ջերմութիւն։ Ես կեանքը չեմ ներկայացնիր իբրեւ մղձաւանջ մը, ինչպէ՛ս կ'ընէ, օրինակ, Պէթթ, այլ՝ կու տամ կեանքի իրերամերձ ու հակասական կողմերը, որոնց մէկը — առանձնաբար — չի կրնար ամբողջապէս ներկայացնել կեանքին ամբողջութիւնը։

Վերած եմ 1908ին։ Հայրս մեռաւ, երբ ես երեք տարեկան էի։ Հինգ տարի ապրեցայ որբանոցի մը մէջ, ուր սորվեցայ, թէ միայն ե՛ս պէտք է կրտսեմ կեանքս, առանց ուրիշներու օգնութեան։ Այս իրականութիւնը արագօրէն եւ իր բոլոր նրբութիւններով կ'ըմբռնեմ որբանոցին մէջ»։

— Այս բոլորին մէջ, մ'ըր է բուհայնքիւնք։

— Յետոյ վերադարձայ ընտանիքիս, ուր եւ սկսայ սորվիլ հայերէնը։

— Ուրիշըմ Սարոյեան, ի վերջոյ ա՛վ ես դու՛ն. բանաստե՞ղծ, քատերագի՞ր թէ պատմաւածագի՞ր։

— Միտածմանակ այս բոլորն եմ ես։ Գրականութեան — իր բոլոր ճիւղերով եւ սեռերով — արհեստավարժ մըն եմ։ Ան իմ զէնքս է՝ գիծագրաւելու համար կեանքը։ Ձեզի, իրանան եկայ հետս բերելով քանի մը նորութիւններ — երկարաշունչ քերթուած մը, թատերախաղ մը՝ «Առաջարկներ» վերնագրով, ինքնակենսագրական»՝ ձեմ երգերս անուանով։ Ես երգը շատ կը սիրեմ։ Դուք՝ ո՛չ։ Երգը մեզի կ'օգնէ կեանքը զգալու, զայն վայելելու, գիծագրաւելու եւ ապա՝ այդ մասին գրելու համար»։

Հայագուց՝ Զ. Ն.

ԱՄԻՆ ԱՂԵՐԹ ՐԻՀԱՆԻ
(«Ալ Նահար»)

Ս Ֆ Ի Ն Ք Ս Ը

Անժուն գիշերներ, ամէ՛ն օր, ամէն,
Այրող կարօտի բոցերա՛նն դիմաց.
Սպասումն արդէն դառնացած յոյսէն,
Երազի համբուն սփինքս է դարձած:

Կը նայիմ անծայր, լուռ անապատին,
Երանի տալով ուղտերուն քախծոտ,
Որոնք գէթ ունին խա՛յծը տատակին
Եւ ովասիսի համբուն են ծանօթ:

Մոռցած առօրեայ, մոռցած դեռ ֆրտինք,
Որուն... ոսկիին հա՛րկ էր մտածել,
Երբ շուրջս կեանքով ուրախ եմ մարդիկ՝
Ես ուզիս շատո՛ւնց ըրած եմ անել:

Անյագ ծաբաւիդ եւ անոր սուտին
Շնորհն ըրած սէր ու նաեւ՝... պայքար,
Կ'ըսեմ՝ կը բաւէ՛ ու կ'ըսեմ կրկին՝
Քեզմով... մահացայ, բայց չհասկցար:

ԱՇՈՏ ՆՈՒՐԵԱՆ

(«Լսէ՛, Երեւան» շարքէն)

digitised by A.R.A.R.@

ԱՐԱՔՍԻ Ն. ԶԱՐԽՈՒՏԵԱՆ

Խ Ա Փ Յ Ի Կ Շ,
ԱՄԵՐԻԿԱՑԻՆ
Ե Ի Հ Ա Յ Շ

— Տո՛ւր արդ ծաղիկները, — ըսած էր քեզի դողողուն ձայնով:

— Դուն վերջին իրական հա՛յն ես, — ըսած էիք իրեն՝ պատըռատ ձայնովը, աչքերդ հեռուն:

— Մահադարտի պէս մի խօսիր, կալանաւորի պէս մի խօսիր, — ըսած էր անհանդիմ կամաց, շատ կամաց...

— Հորիզոնին վրայ մէկը չեմ տեսներ, — պոռացիր դրեթէ ջղայնացած, — մէկը չեմ տեսներ:

— Ձե՛ս տեսներ ամբոխը, որ կը քալէ...

— Անոնք դիրար չեն սիրեր:

— Օր մը կը որովին...

— Օր մը ու թերեւ երբ չըլլանք... չըլլանք...

Հայը ձեռքը տարած էր ճակատին.

— Գիտե՞ս, — ըսած էր քեզի, — դիտե՞ս, անոնց ջիղերը մուրճերով վընասուեցան, անոնց մպխտները կոտորւեցան, ինչպէ՞ս կ'ուզես, որ սիրելի ուր-վին... մտնան... սիրելու համար, խաղաղութիւն պէտք է...

— Մեռել չկայ հիմա, — ըսած էիք, — թուրքն իսկ կը ջանայ մոռնալ... թո՛ւրքը... մեռելները ելած կը քալեն... մոռնա՛նք մեռելը... մոռնանք:

— Կը քալե՛ն, — չնջացած էր հալը, իրական հայը՝ ցաւոտ շեշտով մը, — կը քալեն դէպի ո՞ւր... դէպի ո՞ւր... ի՛նչ կը խօսիս, աղջիկ:

— Ձե՛մ գիտեր, — ըսած էիք սրտիդ վիշապին տրոփելն մտիկ ընելով, — չե՛մ գիտեր...

— Արա՛բ, — կը հարցնէ passport-ներ քննող պաշտօնեան:

— Ո՛ւշ, armenian, — կը պատասխանե՛մ՝ շուարած նայելով անոր աչքերուն մէջ, — «ինչ հարցում», — կ'ըսեմ ես ինծի:

— Russian, yes I know, — կ'ըսէ համոզուած ձայնով այս անգամ:

— Ո՛ւշ, ո՛ւշ, — կը պոռաս դրեթէ, — հա՛յ եմ, հա՛յ...

— Մենք դիտենք ուսու — հայերը — Միկոյեանը... դիտե՞ս...

— Ամէն տեղ հայ կայ. Աւստրալիոյ մէջ իսկ. Պոմպէյի մէջ ալ:

Պաշտօնեան կողմնակի աչք կ'ընէ ընկերոջ, յետոյ՝ կը մօտենայ քեզի լայն ժպիտով։

— Անգլիա բարեկամ ունիս, — կը նայի Հագուստներուդ, պայուսակիդ։

— Անգլիացի ընկերուհի մը ունիմ, որ տունին լիբանանի դեսպանատան մէջ քարտուղարուհի էր, զիս հրաւիրեց. ուղեցի դաւ...

— Yes?, — կ'ըսէ կապոյտ աչքերէն մոխրներու ուղե մեռած կրակներ ցայտեցնելով...

— Yes!, — կը պատասխանեմ Հաստատական։

— Կարծեմ Լոնտոն ալ Հայեր բլլաւ են... կը յիշեմ, կարգացած եմ աւնոց մասին. Հատուրի մը մէջ... տեղ մը...

— Հիմա ջարդերու մասին չենք խորհիր...

— Զարդերու մասին չէր կարգացածս... Հայ վիպասանի մը մասին էր... լաւ չեմ յիշեր։

— Հիմա կը խորհինք արդեւներ ջարդելու մասին, մե'նք՝ Հայերս, մե'ր ազգի, կը յսեմ... Հիմա կը խորհինք...

Կը մեկնի պաշտօնեան պարտուած... Մանչը որքան կապոյտ է. անոր ամենի ջուրերէն դեռ կրակներ կը ժայթքեն. կապոյտ, արշաւող կրակներ...

Տաք ծով է Մանչը. կըքուս ծով... ջուրերը կը փայլին աստղերու ողջ... աչքերու ողջ...

«Մագիկներդ սիրեցի», կ'ըսէր քեզի, վերջին մեծ Հայը. բեր այդ ծաղիկները... Համբարձեմ ես զանոնք...

.....

Խորտակելի կինը, որ բոլոր մը անտի փայտագորէն քեզի զարնուած էր, ծուռ-ծուռ կը նայի դէմքիդ. ուսերուն վրայ կը կրէ կապոյտ աչքերով մանչ մը, որ միշտ կու լայ...

Քանի մը մեթը հեռու, սեւամորթ տղայ մըն ալ չեղտակի կը նայի բերե-բուղ մէջ... կը ջղայնանա՞ւ. մօրուքը ուշադրութիւնդ կը գրաւէ, խաւարէ աչքերը պատանքի ողջ տխուր են... զան-

գուր մագերուն մէկ մասը թափած են մթնշաղէ ճակտին վրայ... Կ'ամչնայ կարծես քեզ բարեկե... Կ'ամչնայ... կը կը կոթնի տթոթին...

Կը նստիս բազկաթոռներէն մէկուն վրայ...

Պաշտօնեան կը մօտենայ.

— Սո'ւրճ։

— Ո'չ... Արեւը չեմ տեսներ այսօր...

— Թերթ կ'ուզե՞ս... Ամերիկայի մէջ խափշիկ կը սպաննեն... զիտե՞ս...

Երբ պիտի Հասնինք, կը մոռածես... կը յիշես ծաղիկները... մերջին իրական Հայը քեզի Համար, Հեռու, Հեռու է... պատրանքը մոռցած է ան...

— Դուռն ես ինծի Համար կատարեալ Հայը, — ըսած էիր, իրեն օր մը... կա-նաչ օր մը...

Գիտէր, որ չէիր ստեր... այդ քաջ Հայր այդքանը զիտէր եւ կը ժողտէր... կը ժպտէր...

— Մի'ւս Հայի'րը, — ըսած էր՝ կասկածելով րօտին վրայ։

— Միւսները կէս Հայեր են... անոնք շատ չեն սիրեր զիրար... կը քարկոծեն զիրար... Զարդը մոռնալու Համար... զիրար կը ջարդեն միայն... անոնց արեան... միւս Հայերը, չեմ սիրեր։

— Կը փոխուի ամէն ինչ, — ըսած էր քեզի՝ ձեռքերդ ձեռքին մէջ սեղմելով, — ես իրական Հայաստանը տեսայ օր մը... իրականը... զիտե՞ս...

— Փշրուած դանկեր ալ տեսար... պղծուած կղակներ ու բերաններ ալ տեսար, — կ'ըսեմ այլայլած... — չիտե-ցար այլեւ... Կը տեսնես զինք Հիմա, Ակնէ'ս... կը տեսնե՞ս...

— Այլեւ աստղերը չեն ի յիսար, — շարունակած էր, — իմ մահս կը վերջացնէ ամէնը... կը լսե՞ս, Ակնէ'ս. տեղ մը հսկա՞յ հող մը կար. այդ հսկա՞յ հողին վրայ եկած եւ Հաստատուած էին այլապա՞ն անասուններ... ո'չ մէկ մարդ արարած կը Համարձակէր մօտենալ այդ անասուններուն. ամբոխին մէջէն, յան-

կարծ, փոշիացած նայուածքով, հզօր-
ւած վիզով, պատառա՛ծ հալուուսով քաջ
մը եկաւ խոշոր սուր մը ձեւքին, եւ ը-
սաւ. «Ես պիտի երթամ»:

— Ե՛ր սպաննէն քեզ, — զոռաց
խուռն ամբոխը:

— Ե՛ս պիտի յաղթեմ անասունե-
րուն», — բասւ աղան արանց վախի ու
նետուեցաւ առաջ. անասունները պա-
տարտեցին իր մարմինը... առիւծի
կուրծքէն տուռներ հոսեցան... կենդա-
նիններ լիզեցին անոր միտերը... կաշ-
կանդուած միտերը... լիզեցին արինքը...
Մահայն ան Աստուծոյ պէս էր...

Յաղթանակի իրը եղաւ:

.....

Անքերդ հեռու են, Ակնէ՛ս. իսկ սե-
ւամորթ աղան կը մօտենայ քեզի:

— Գիտե՛ս, — կը սկսի, — թուի
ես, կը համարձակիմ հետդ խօսիլ...
խարտեաչ կիներ բարեւս չառաւ. սեւ ծը-
նած եմ. ինչ ընեմ, օր մը, սեւ արդանդէ
մը ծնայ...

— Խօսէ՛, — կ'ըսես ածուխէ նայ-
ւածքը դիտելով, — ի՛նչ աղուոր են դի-
շերը, բերերը...

— Ի՛նչ է անունդ, — կը հարցնէ
քեզի:

— Հայ եմ, — կ'ըսես իրեն՝ ժպտե-
լով, — աղզ մըն ենք փոքրիկ, հող մը
ունինք Ռուսաստանի կից:

— Communist ? — կ'ըսէ ուրախ...

— Ո՛չ, — կ'ընդհատեմ կտրուկ, —
ո՛չ, ամէն հայ communist չէ. մենք իր-
բանան ծնած ենք. հիմա Փարիզ կ'ապ-
րինք:

Արցունքներու պէս կը փայլի աղ-
նակապիճին ճերմակը... տարածո՛ւն...
յուրթի ճերմակը... Փոքրիկ վէճք մը
կայ վզին վրայ. ափերը ճերմակ են մար-
մարներու նման... ափերը...

— Պատերազմ ըրա՞ծ ես, — կ'ըսես
նայելով մօրուքին:

— Կոբւ, — կ'ըսէ տաքած, — Նիւ
Եորքի մէջ մեր տունները վառեցին. մեզ
ծննդեցին ճերմակները, մեզ վառեցին,
լիզեցին, յօշոտեցին ու կտուեցանք:

— Ձե՛ս ստեր, — կ'ըսես՝ կատար-
ածով նայելով իր տէքերուն մէջ, որոնք
լուսիններու նման կը փայլին...

— Ինչո՞ւ ոտեմ, ճեղքեցին մեր կը-
զակները... քանդեցին, ոտքով հրեցին
մեր մարմինները... մեր ինչքը...

Վէճք կայ քառերուն մէջ... վէճք
կայ վարդապոյսի բերանին վրայ... վէճք՝
պարտապին մէջ...

Մանչը կը մխոյ... չոպի կ'ելլէ
Մանչէն...

— Գո՛ւն ալ զանոնք կը սիրես, —
կ'ըսէ յոգնած կզակը բռնելով մաքուր
ափերուն մէջ...

— Ո՛չ... ո՛չ... ես հայութիւնս կը
սիրեմ... հայ եմ... աղզս կը սիրեմ...
թէ՛նե Կազմ զիս քանդած է. յաճախ...
սակայն կը սիրեմ... կը սիրեմ, երբեմն
չեմ սիրեր... այս ամէնը...

— Ա՛հ, — կ'ըսէ յուսահատ, — ոեւի
պէս կը խօսիս... երբեմն կ'անիծեմ մեր
աղզը... կ'անիծեմ...

Ձեռքը կ'երկարէ քեզի... Բարակ
մատները կը դողան, մօրուքը կը դո-
ղայ... թերեւս սիրտն ալ...

— Ուտանելո՞ւ կ'երթաւ Անգլիա, —
կ'ըսէ:

— Ո՛չ, բնկերուհի մը տեսնելու...
քանի մը շաբաթ միայն... Փարիզ կը
մնանք մենք... եղա՞ծ ես հոն:

— Երգի պէս են երկիրները... դու-
նաւոր են, — կ'ըսէ:

Մըրիկի նման գանդուր մաղերը կը
շարժին հովէն... հիմա փոքրիկ հով մը
կ'ազատէ Մանչին ջուրերը, երկինքը,
աչքերը...

— Ախտարանութեան ուսանող եմ
Նիւ Եորքի համալսարանին մէջ, — կ'ը-
սէ ամչնալով, — կը հետաքրքրուիմ
նաեւ քաղաքականութեամբ...

— Քաղաքականութիւնն ալ ախտ է,
— կ'ըսես, երկար նայելով իր ամալի եւ
լուռ գէմքին... գալարուած անապա-
տէն... կը խնդայ, կը խնդա՛յ երկար...

— Ճիշդ ես, — կ'ըսէ ճշալով, խըն-
դալով... խնդուք ճիշ է, մանուկի մը
ճի՛շը... որ կու լայ... կու լայ...

Յողմած ես, Ակնէ՛ս, կը մտածես ցեղիդ մասին. այս ալ ցեղ մըն է... ա՛ղ-
դըդ, Ակնէ՛ս, աղղղ. խափշիկի նման
աղղղ... ո՛ւր է աղղղ, ո՛ւր է չիմա...

— Բան մը կ'ուզե՞ս ոռւս աղջիկ, —
կ'ըսէ պաշտօնեան Հեղինական շեշտ մը
ղնկելով ձայնին մէջ...

— Communist չէ, — կը պոռայ
խափշիկը:

Պաշտօնեան կը հեռանայ սուտէն
բարկացած... դիտէ ջղայնացնել...

— Ի՞նչ է անունդ, — կը հարցնեա
յանհարմ իրեն:

— Արշի, — կ'ըսէ կրկին հաղալով.
միջոցը կը պարպուի...

Խորտեալ կնոջ փոքրիկը խափշիկ
աղղուն նայելով կը ճշայն հեւքոս... ջղա-
յի՛ն... ձեռքերով կը գոցէ աչքերը:

— Come on, — կը գոռայ խորտեալ
կինը՝ դայլոյթով նայելով աղուն դէմ-
քին, — come on...

Կարծես լողկտել, այրե՛լ, քանդե՛լ
ուղէ սեւամորթին էութիւնը, վիճակը,
զոյրութիւնը...

— Ի՞նչ կը կարդաս, — կ'ըսեմ՝ նա-
յելով ձեռքի գրքին, փոխելու համար
միջնալորտը, մղձաւանջը...

— Արեւին մասին չէ, — կ'ըսէ աը-
խուր, աչքա՛ն տխուր, որ կ'ուզեմ բը-
նազդաբար, քոջ մը պէս շոյել դանդուր
մազերը, շոյել սեւ աչքերը:

— Կը կարդաս նոյնիսկ էթէ պատե-
րա՞քմ բլլայ, — կ'ըսես յուզուած, գըե-
թէ լալով:

— Պատերազմի ատեն կը կարգամ
աւելի: Մայրս, — կը շարունակէ, —
գործաւորուհի էր. գործէն հանեցին.
ամսականը 14 տարի է չէին աւելցնել.
հզոնի դոյն ունի մեր կեանքը: Խլեակ-
ներ ենք. անիմ երկու եղբայրներ, որոնք
նոյնիսկ չեն կրնար ուսանել... չեն բն-
գունուիր... կը ծեծուին:

— Կ'ըսեն կը սաէ՛ք, — կ'ըսես կրր-
կին իրեն, առանց վախճալու. քաջ ես,
Ակնէ՛ս:

— Մի՛ վիրաւորեր դիս, — կը պա-
տախանէ կատաղօրէն նայելով գէճիկդ,

— ա՛հ, Ակնէ՛ս, էթէ մինեկ ըլլալիւ ան-
պայման, որ կը խեղդէր քեզ այդ տը-
ղան... այդ խափշիկ տղան... Յուսա-
լքուած, վշտացած մարդու տառայանք
կար իր խեղճացած, կոտորուած, գերեզ-
մանացած, անճանա՛լ աչքերուն խորե-
րերը... Ուրա՛ն կը հաստայ իր ցեղին
ստրկութեան վրայ. որքա՛ն... Այսքա՛ն
ինքնահամոզում... Դի՛չ մը կը քայնեա.
ծովը կը շարժի. կը մտածես կրկին հա-
յուն մասին. կը յիշես խօսքերը:

«Ես հայութեան համար, հեծեծանք-
ներու պէս լքուեցայ... ես կ'ուռեցայ,
զէնք քաշեցի, սպաննեցի»...

Խորտեալ կինը կրկին կ'անցնի առ-
ջեւէդ. այս անգամ երբ կը նկատէ Արշին
քովդ չէ, մոնիթին նման ահեղ կը մօ-
տենայ քեզի...

— Գնա՛ց, — կը հարցնէ՝ նորանցքը
ցոյց տալով:

Հաստատական կը պատասխանեմ:
— Եթէ հոմ երթա՛ս, ապրիւս, կը
տեսնես. ամէնը ծոյլ են, թո՛յլ են, հի-
ւանդ են, խե՛ւ են, վրէ՛ժ կը լուծեն աղ-
տու propaganda-ով. կարծեմ Russian էք
եղիւր, — կ'ըսէ խրոխտ նայելով աչքե-
րուդ մէջ. — Ի՛նչ ալ բլլաք, հոգս չէ,
ըսելիքս կ'ըսեմ, չեմ խպիր:

— Սակայն, տիկին...

— Մի՛ ընդմիջէ՛ք, խնդրե՛մ... ասոնց
բիրերէն դաշտններ եւ դառնակներ կը հո-
սին... արեւան ծարաւ ունին... մաքա-
ռիլ, պատերազմի՛լ չեն սիրած... կը սի-
րեն կոխը միայն... Կոխ ընկը պատե-
րազմիլ չէ, կը հասկնա՞ք, տիկին...
տարբեր բաներ են... ամէն գործ կը
արուի իրենց... չեն աշխատիր... Եթէ
քիչ մը ծուռ նայինք՝ ահաւոր բրիչնե-
րով, մուրճերով վրադ կը խոյանան...
սպաննել կ'ուզեն... ոչնչացնել եւ փճա-
ցրել կ'ուզեն...

Շատ կը խօսի այս կինը. էթէ նոյ-
նիսկ ըսածները ճիշդ ըլլան:

— Մենք ալ հայրենիք ունինք, —
կ'ըսես իրեն, — սակայն կը հետաքր-
քըրինք այս բաներով... մենք ալ աղղ
ենք:

— Ամերիկա չէ՞ք գտնուած երբեք,
— Կ'ըսէ՞ ժողովրդի տղան թեւէն քաշելով:
— Աղգականներ եւ շատ մը բարեկամներ ունիմ հոն, — Կ'ըսեմ յոգնած, կ'ուզեմ օր մը երթալ. թերեւս օր մը... շատ հայեր կան հոգ:
— Եկէ՛ք տեսէ՛ք, ամէն ազգ, ամէն կրօնք, ամէն դոյն... Հարուստ ենք ստեղծութեամբ. շատ հարուստ...
— Գիտեմ:
— Ո՞րք ունինք... ո՞րք...
— Աւելի լաւ դիտե՛մ, — Կ'ըսեմ խնդալով...
* *

Արշի կ'էլլէ նրբանցքէն. ահա՛ իր գործածած, թարթիչները կը թարթէ. քիչ մը ահաբեկ կը ժպտի... չի համարժանիր մօտա գալ... սիլուէթը կ'երեւայ, կ'երեւայ եւ ողորմելի ազգակից մը կ'ըլլայ կայծեր: Հեռուէն, կը նշարեմ աչքերուն մէջ ինկած բարակ դեղին շերտ մը. շրթոնքներուն անխոնջ կրքը քիչ մը կը զաւգնէ հոգիս... «Տղայ, կը մտածեմ, ինչո՞ւ լոյսին չես գար, ինչո՞ւ...»:

— Եկո՛ւր, — կը պոռամ իրեն յուրան, — եկո՛ւր, կը մտնամ խարտեալ կիներ, որ կընայ բարկանալ, կընայ բըրտանալ, կընայ վատանալ եւ շուէլ... հոգս չէ:

— Եկո՛ւր, — կը պոռամ իրեն, — կարծես կը սոսկայ բարեկէս. այնպէս կը նայի ինձի... եւ քայլերը կ'ուղղէ վարանոտ:

— Արշի եմ, — Կ'ըսէ գառնալով խարտեալ կիներ, որ չէ մեկնած: Անոր ահաւանդը կը տեսնեմ, որոնք կը կճըռտան միջոցին մէջ:

— Well, — կը շարունակէ Արշի, — Նիւ Եորքէն եմ:

— Ես ալ Նիւ Եորքէն եմ, — Կ'ըսէ խարտեալ կիներ զարմանալով:

— Bronxէն եմ, — կը շարունակէ տղան... երկու սենեակնոց ազատ տարածութիւն մը... ճերմակ չեմ սիրեր, չեմ, — Կ'ըսէ կիներ ահաւանդուն գէժ

ճերմակ բռնեցքը սեղմած... որովհետեւ... աստղ շուրինք, — Կ'ըսէ կամայ:

* *

Կը յիշեմ, որ մը բժիշկ թուրքի մը հետ ղէմ դիմաց եկած էի նաւու մը մէջ. հասկցած էր հայ ըլլալս. խօսած էինք, երկա՛ր...

— Դուք մայրերս ջարդած էք, — ըսած էի կատողի, առանց բիրտ հետաքրքրելու իր ձեռքերէն, կողակէն, ճակատէն... կը կարծէի արիւն տեսնել անոնց վրայ... անպայման կ'ուղէի արիւն տեսնել... կարծիք տեսնել... դիակ տեսնել... Մեռել տեսնել...

Իսն մը շտեմայ սակայն. յուսահատեցայ, բոլորուեցայ...

— Մենք մոռցած ենք այս ամէնը, — ըսած էր յանկարծ այնքան տիրու... Մենք կ'ուզենք մոռնալ. մենք մոռնալու համար պատրաստ ենք շատ բաներ տալու:

— Դուք չէք դիտել մոռնալ, — ըսած էի, յոգնած:

— Ո՛չ... Այո՛... Այո՛, — ըսած էր վերջը հոստատ եւ պօղանքով հեռացած էր, հեռացած՝ այդ թուրք... յուսահատ հեռացած...

Իներնդ մէջ զգացած էի դժոխքի մը կրակը... մոլեգին, խենչէլ, մեղսակից կրակը. թշուառ էի գետին... չարժարւելու համար... թուրք... որ մոռնալ կ'ուզէր, մոռնալ. իսկ դո՛ւն, միւսնե՛րը... Ա՛հ, Ակիլէ՛ս անհամբեր կը սպասեմ բոլորին, բոլոր այս բաներուն վախճանին: Ա՛հ, երբ կրկին ծագի կիները պիտի տանիս վերջին հայուդ. հայուն, երբ... սպանալիքի պէս երկունքը խուճապի մէջ է. ջիւղ է, սակայն երակիդ արիւնը...

— Հայ ծնած ենք. չենք արբեցած. անոնք թուրք ծնած են օր մը... թո՛ւրք... եւ մոռնալ կ'ուզեն... Խո՛ւրդ... Սխալեցան... անոնց հայրերը սխալեցան... դաւաղները մոռնալ կ'ուզեն... Բարի՛ են...

Ակնէ՛ս, հրեղէն ձիու մը վրայ նրս-
տած՝ վերջին հայր... երզը շրթունքին,
ստպեաներու ճակատով հայը, որուն
սպիտակ հակտէն, համարած էր օր
մը, այդ հայը կը տեսնէ՛ս, մօտդ է,
շա՛տ մօտդ...

Ահարկու օտարութիւն մը կը դաս
չուրդ... անուպատը կը մեծնա՛յ, կ'ըլ-
լայ տեսակ մը անջրպետ...

«Վախճան չկայ, կը շնչես, չկայ
չի կրնար բլլայ... Յորեաններու պէս էք-
ցնծութեան մը ըտպէին հնձուած, ցո-
րեններու պէս, որոնք օր մը սպաննուած
են...»

Հովը կը լիզէ շրթունքներդ... վի-
զըդ, սիրտդ:

— Մեւ ծնած ենք, — ըսած էր քիչ
տաաջ սեւ տղան, — սե՛ւ...

— Հա՛յ ծնած ենք, հա՛յ, — կը խօ-
սիս զուին քեզի, — հա՛յ... որովհետեւ
օր մը...

Քարացած, կը նայիս այս անկաշառ
երկինքին, որ կը պատուի, կը պատրու-
ւի... «Անձրե՛ւ պիտի գայ», կը հարցը-
նես զուին քեզի... անձրեւ պիտի գայ,
թէ ոչ՝ արեւ պիտի ելլէ...

Մարտուը կը ճգմէ սիրտդ. պղտոր
հորիզոնը կու լայ սուրբի մը պէս. զուն
չես լար. չես լար. խոշոր արեւ կայ...

Հայը, բիրտուր, հաղարտուր հա-
յեր՝ հո՛ս, հո՛ն, այդտեղ... հեռո՛ւն...

«Պիտի մոռնանք», ըսած էր թուրքը:

Իրաւունք ունի՛ր թուրքը, Ակնէ՛ս...

Իրաւունք ունի՛ր...

Նուաշանդիտը տակու կը սկսի ե-
րեւնալ. պիտի հասնի՛ս. խափշիկը,
խարտեալ կինը, պիտի հասնին... տեղ
մը... զուն պիտի չեթթաս որեւէ տեղ...
տեղ ունիս եւ չունիս...

«Որ մը տեղ մը ունեցած էինք», զը-
նա՛ց, ըսած էր հայը, այդ հայը...

«Կայ թերեւ», ըսած էր իրեն:

Կայ ի՞նչ... հողե՛ր, բազմաթիւ հո-
ղեր... դէմքեր, դադափարներ, տեսիլք-
ներ, ժպիտներ կան... ծուէն-ծուէն ե-
ղած, նետուած, մոռցուած...

«Սպասենք», կ'ըսես զուն քեզի:

«Որո՞ւն», կ'ըսէ կարծես քովդ կայ-
նած «հայը»:

Բանի մը, տեւողութեան մը, սե-
րունդի մը, սերունդի մը, որ գոյ գար-
նա՛ն հետ... երիտասարդ հողիով ու-
րունդի մը, որ շատնայ, շատնա՛յ... եր-
կընայ, բազմանայ, կայուն տեղ մը մը-
նայ... տեղ մը... մէկ տեղ... մէկ հող
... որ կայ... հող մը, որ կայ հեռո՛ւն
եւ ուր մարդիկ կան... մարդիկ... շա՛տ
մարդիկ...

Մանր կը խաղայ. անոր ծալքերը
կը պարունակեն վսեմ, վճռական բա-
ւեր...

— Պիտի մոռնանք:

— Տեղ մը ըլլանք կայուն... տեղ
մը...

— Օր մը ըլլայ... այդ տեղը ըլլայ,
մեծնայ, երկնայ, շատնա՛յ...

Մանր կը պարէ գինովի պէս...

ԱՐԱՔՍԻ Ն. ՉԱՐԽՈՒՏԵԱՆ

ՍԱՐԳԻՍ ՍԱՀԱԿԵԱՆ

Կ Ե Ռ Ա Ս Ը

Նիթը տոնուած է Պետհրատի Մանկապարտեզի համար զբաղեցրած դասարանի բաժնի կողմէ 1914ին լոյս ընծայուած համահուն տետրակէն:
(Նկարները՝ Բիզանդ հոնամաների)

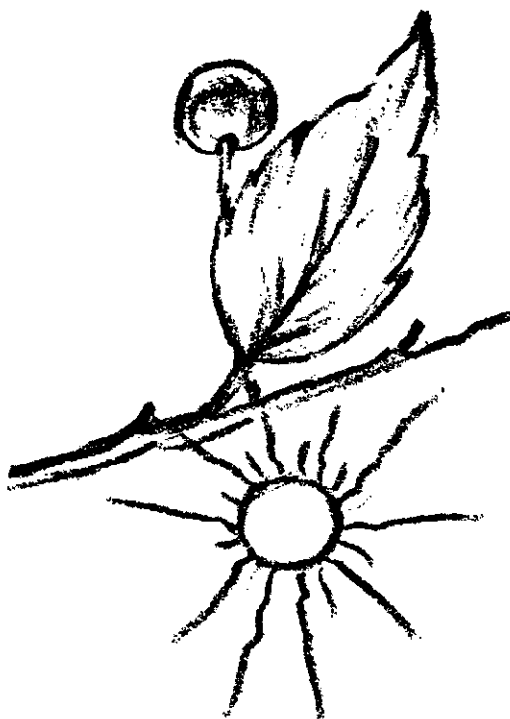
ԱՆՏԻՊ

Կանայք եր կեռասներն.
Թռչունն հկաւ քառիլ ծառին:
Տեսաւ պզտիկ կեռասը գայն,
Ըսաւ կեռասը կարմրաքառ.
— «Սիրուն թռչուն, բարի՛ եկար.
Երգէ՛ մեզի երգեր անուշ»:

— «Այս գիշեր շատ ցուրտ էր, ըսաւ
Կեռաս մ'ուրիշ, ես մըսեցայ,
Քիչ մընաց որ սառէի ես...
Այս թռչիկս ի՞նչ կարմիր է, տե՛ս,
Դեռ ըսպիտակ է միւսը քայց.
Քանի՛ անգամ տերեւին այս
Ըսի. «Խնդրե՛մ, մի՛ խափաներ
Արեւ իմ, մի՛ ըներ ըստուեր».
Ի զո՛ւր, կանամչ տերեւը այդ
Մըտիկ չըրաւ, մըտիկ չըրա՛ւ...»

— «Հագ մի՛ ըներ, պզտի՛կ Կեռաս,
Թռչունն ըսաւ, կը հատումնաւ,
Միւս թռչիկդ ալ կը կարմրի,
Արեւը ջերմ է ու քարի»:

Երգեց Թռչունն անուշ երգեր.
Երգեց քնքուշ ու քաղցրաճայն,
Ու կեռասներն ամբողջ օրեր
Ունկնդրեցին, ռըտախացան:

— «Ա՛յո, օգնութի՛ւն, վերէն կանչեց
կեռասն յանկարծ, հասէ՛ք, հասէ՛ք,
Այս անպիտան բոբոսը մեծ
Պիտի ուտէ զիս, օգնեցէ՛ք...»

Հասաւ քաչունն ու կրտսեցով
Բռնեց, կերաւ բոբոսը զոց:

— «Ի՛նչ քալի ես, ուրախութեամբ
կեռասն բաւ, պզտիկ քաչուն,
Շրմարակալ եմ քեզի շատ,
Ազատեցիր իմ կեանքս դուն:
Այդ բոբոսները քշեամի
կերան խնին իմ հայրերու,
Թառամեցա՛ն խեղճերն անյայտ-
Բայց ես կ'ուզեմ մեծ-ու կարմիր,
Հասուն կեռաս ըլլալ սիրուն,
Ժպտիլ պզտիկ քաչուններուն»:

2.

Քիչ-քիչ մեծցաւ Կեռասը փոքր,
Կարմիր կեռաս դարձաւ աղուոր.
Կը նայէր շուքն ուրախ-ուրախ
Ու բռնիկներն իր՝ աջ աւ ձախ
Ան ցոյց կու տար ընկերներուն,
Տերեւներուն, քոչուններուն:

Օր մ'ալ տեսաւ՝ առտուն կանախ
Նկաւ ծառին մօտ պարտիզպանն
Ու ծառին դէմ դըրաւ սանդուխ,
Միբոց չըբողոց ծառին վրան,
Քաղեց ճրճան կեռաս որ կար
Լեցուց զամբիւղ, կողով, սակառ...

— «Ինչո՞ւ քաղեց այս մարդն արդեօք
Քոչրերս իմ աւ տարաւ տ'ւր»:
Զարմացումով աւ մըտահոգ
Կը հարցընէր կեռասն ի գուր
Տերեւներուն կանամշ-դեղին,
«Բայց վե՛րն եմ ես, վե՛րն եմ իրօք,
Ամենաբարձր ստի ծայրին՝
Ու չի հասնիր ինձի ոչ ոք...»

Ծառին վըրայ իրմէ ուրիշ
Կեռաս չըկար քիչ մը յետայ.
— «Ի՛նչ տըխուր է», կ'ըսէր քաւիշ
Թուշով կեռասն, «այս երեկոյ
Զրկան քոչրերս հասուն ու խակ,
Զ'արժեք ապրիլ այսպէս միմակ...»

3.

Յանկարծ քոչունն իջաւ ծառին,
Ըսաւ. — «Բարե՛ւ, կեռաս՝ սիրուն.
Տեսայ քոչրերդ առին-տարին,
Առանձին ես մընացեր դուն»:
— «Այո՛, միմակ՝ կեռասն ըսաւ,
Ես տըխուր եմ ու յուսահատ.
Ուրախ եմ, որ գէթ դուն եկար...
Զիս սիրուն չե՞ս գտներ ընձաւ,
Ես միմակ եմ, շուրջըս աշուն,
Ըսէ՛, գիս չե՞ս սիրեր, Թոչուն՝»:
— «Բայց կը սիրեմ, Թոչունն ըսաւ.
Կեռասն՝ ինչպէ՞ս՝ քեզի պէս լաւ
Ես չըսիրեմ, սիրուն կեռաս»:

— «Որ այդպէս է, կտցե՛ղ զիս, օ՛ն,
կտցե՛ղ՝ կարմիր թուշերս այս,
Անոնք բաժին քեզ ըլլան թող.
Կեանք ես տըւած ինձ օր մը դուն,
Ես չեմ մոռցեր ինչ լաւութիւնն:
Բայց, ո՛վ թոչնիկ, ուրիշ ալ ես
եմդրանք ունիմ, կը կատարե՛ս»:

— «Ի՛նչ որ կամիս, ի՛նչ որ ուզես,
կը կատարեմ անմիջապէս».
Թոչունն քսաւ գուրգուրանքով:

— «Կորիզիս մէջ, կոզերուս հով,
Կը խրլորտայ կը գգամ օր կեանք.
Ինչ որ կը գգամ կոզերուս տակ
Պիտի ծըլի, պիտի մեծնայ
Ու կանանչ ծառ պիտի դառնայ:
Զիտ կե՛ր, Թաչնի՛կ իմ մըտերիմ,
Անօ՛ւշ ըլլայ բոլոր սրտէս,
Բայց խոտացիր որ կուտըս իմ
Պարտէզին մէջ պիտի տնկես»:

— «Պարտէզին մէջ ինչպէ՛ս կրնաս,
Թոչնիկն ըսաւ, մեծնալ, կեռա՛ս:
Քեզ կը կտրեն հունձի ատեն,
Քեզ յատելուս հետ կը քաղեն:
Գիտեմ լաւ տեղ մը ես մօտիկ
Ցանկապատին, ա՛յնտեղ պիտի
Ըզֆեզ տնկեմ, որ դուն մեծնաս
Աղուօր, կանանչ մեծ ծառ դառնաս.
Կեռասնի դառնաս սիրուն,
Թառիկ՝ պզտիկ թռչուններուն»:

Ս. ՍԱՀԱԿԵԱՆ

ԱՆԱՊՈՏ × ԱՔՍՈՐ = ԵՍ

Գիշեր:

Խոտացեալ արեան նամբորդաքիւն:

Ճամբորդութիւն՝ յոգնաբեկ.

Ինդերկրային եւ հեղձուցիչ իմ փապուղի երակներուս մէջ խաւար՝

Օ՛, լուսիւն, լուսիւն օճաճեւ:

Ի՞նչ պիտի գրէ պատմութիւնն այս,

Երակներուս մէջ ինչե՞ն.

դեղին սարսափ մը կը դռաւ:

Կը զաղթեն մոյնիսկ իմ երազիս հաւատարիմ ճննդուկները խումբ առ խումբ,

Փեքիներն իմ կը լինեն զիս հալածեալ առանձնութեան ախարիս հետ,

Որովհետեւ յափշտակուած ծառերու

արմատներով խնդրուած անապատն եմ եւ քախծոտ:

Արդարեւ,

Քսան տաքի է ահա

Եւ կամ գուցէ քսա՞ն դար,

Որ եւ կ'ապրիմ երակներուս չյազեցող խորոյկով,

Զի միգամած քիբերուս մէջ կը լռաւ

Խնձողումը մատենաներէն փաշի ու մուր արտաշնչող բառերում,

Թանգարանէն վարձուած երգերն անաւիւն

Զիս կ'ընեն, կ'ընեն՝

Իրարամերժ քեռեռներու մէջ երկու

յար տազնապող, քանդուող, երկու տիրոջ Բնայֆներէն

կախեալ հորտ՝

սիրտ մը ելտպիտ, անանձնաթուղթ, ահարկու:

Ա՛լ հերիք է, ա՛լ ժամն է, սի՛րտ, մէկն երկու ԲՆԱՅԻՄ... .

ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

3. ԶՈՐԵՑԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՈՒՂԵՒՈՐԱՎԷՊ

«Եկե՛ք» Հայը հին բնականական եւ հայկական համայնքում վրայ

ԼԱ.

ԵՐԶՆԿԱՅԷՆ ՄԻՆՁԵՒ ԿԱՐԻՆ

«Երզնկայէն միմչեւ Կարի՛ն»
Մաքրեցին քիւրտ ցեղերի՛ն»...

Սակայն, ապո՛ս. հակառակ պանծալի մէկուն՝ Մուրատ Սերապտա-
ցիին, եւ իբրեւ արծիւ ալի միւսին, շապին-զարահիւսարցիին կատարած ընդ-
հանրական մաքրագործումներուն, զբաղական պանազան ցեղեր, զբիւղ ծա-
ղումով թուրքեր կը շարունակեն վխտայ երզնկայէն միմչեւ Կարին, հին ու
քարքարուտ ճանապարհներու վրայ եւ Ներքին Տաւրոսի, Տաւմոնլը լեռներու
փէշերուն ցրուած իւզիւմիւ, Թանեալէրի, Տէմիրքան, Չայրլը, Թերճան,
Ձիֆթիլէ, Աչքալէ եւ այլ աւաններու, դիւղերու մէջ, որոնց ուրապտոյտ
ճամբաներէն եւ անցայ ուղեւորութիւններու ամէնէն անտանելին ասորիւով:

Չայրլըյէն Թերճան տանող ճանապարհը մանաւանդ, անխամ ձգուած
բլլալուն, ալիքան անանցումնիւ էր, որ մեր ինքնաշարժը, դրեթէ վեթերան
Վալվո մը, կէօղլէր Թոթապիոնէն բաւական հեռու, ծառաստանի մը մօտ, տո-
կաց, տնքտնքաց, խանգարուեցաւ ու կեցաւ փոշոտ ճանապարհին վրայ:

Հինգ ճամբորդներ էինք. թուրք ենթասպայ մը, իր կիներ (գեղեցիկ),
երկու քիւրտեր եւ եռ- իջանք ինքնաշարժէն. ենթասպան իր կնոջ հետ ծա-
ռաստանին գեղատուներ խորերը կորսուելու զնաց, երկու քիւրտերը ծառի մը
տակ ծրար քաջին ու սողաւոր դայլերու պէս ճարակել սկսան. իսկ եւ, ար-
հեստաւորի կոչումիս հաւատարիմ, մօտեցայ մեքենավարին, որ շարժակին
վրայ հակած, բաներ մը կը քակէր՝ (ականջը խօսի անտիոքցի Աղա բարեկա-
միւ), «հիւանդ» մէրքէպին «ախտաճանաչումը» կատարելու համար:

— Կ'ուզեմ՝ քեզի օգնել, չօֆէք քարտաշ, ես... քիչ մը կը չափեմ մոքորէն...

— Դուն ո՞վ՝ մոքորէն ավելիսն ո՞վ... աւարա մի ընէր զիս, պլաք, որ զործիւ նստիմ, — ըսելով զիս արձամարձեց տնայրտանը:

— Հո՞գս, — մըմնջեցի ես ինծի, — դուն արեւուն տակ լարչարուէ, ես ճամբու յոգնութիւնս առնեմ...

Առաջին կազմի շուքին, քաւէքս քարի մը վրայ գնելով «բարձի» վերածեցի զայն եւ յանձնուեցայ քունի...

Երեկոյեան միայն, երբ որթնցայ ընդոտս՝

— Ինքնալարժք կըցա՞ւ աշխատեցնել արդեօք. զիս առա՞նց արթնցնելու շարունակեցին ճամբան, — անցաւ մտքս:

Ի՞նչ շարունակել սակայն...

Ուշքի դալէ՛ ետք տեսայ, որ ենթասպան, կիներ եւ երկու քիւրտերը ճամբուն եզերքը կեցած էին յուսահատ, իո՞վ մեքենավարը ուրիշի մը հետ կը շարունակէր իր «բժշկութիւնը»...

Ճամբորդները բսին, թէ ան բաւական խառնելէ ետք, դայեր, կէօյլէր Խոթախանէն «վարպետ» բերէր էր, բայց ի դուր, մեքենան կը մնար խանդարուած...

— Պէ՛քիլօրուգ... կը՛սպասենք...

— Կե՛նէ պուրտա քալմագաւ, էլի...

Ա՛լ չկրցայ ճամբերել...

Ես հալէպահայ անուանի Ուստա Հրայր, զիս տանող ինքնալարժք ճամբան մնա՞ր ու գիշերը մեզ հո՞ս ձգէր...

Պահ մը Հալէպի մէջ կարծեցի ինքդինքս, մօտեցայ ինքնալարժքին եւ անճարակներուն, ու՛

— Պի՛ր քարափա չէ՛քիլմ... պաքալմ ին՞քը վար, ինչիւն իշլիմիլօր, — ըսի ուստայի այնքան տիրտիւն չեշտով, որ մարդուկները, մանաւանդ զիս արձամարձող մեքենավարը, չկրցան շնաղանդել. բանալիները պրեթէ նետելով քաշուեցան մէկ կողմ ու Իսթախանէն եկած «մասնադէտր» ինքնափոխակ չեշտով յայտարարեց ճամբորդներուն.

— Աւելորդ յոգնութիւն. մեքենան տնդէտք դարձած է. չ'աշխատիր. մի յուսոք. ես վարպետի կարողութեամբս չկրցայ բան մը ընել. այս տէլք-քանլը՞ն պիտի բանեցնէ զայն...

Արթէք շտուի անոր խօսքերուն, որոնք այնքան ալ կարեւոր չէին ինծի համար:

Կարեւորը գիշերը այս ամայի ճամբուն վրայ չմնալն էր:

Քառորդ մոմ տեսող «վիրարութեան գործողութիւն» մը իմ կողմէ, արդէն մեքենան կողմ ու պատրաստ եղաւ մեկնելու:

Դործիւ այնքան վրտահ էի, որ անմիջապէս հոտեցայ ինքնալարժքի իմ տեղս, ետեւի աթոռին վրայ, պատուհանին թով, ապա, ձեռքերս սրբելով՝ արգարօքէն հրամայեցի մեքենավարին, որ իր բերած «վարպետը» ճամբերէր ու կը հանդէ՛ր քիչ անպին.

— Բանալիները հաւաքէ՛ ու անցիր դեկին առջեւ...

Յետոյ, խօսքս ճամբորդներուն ուղղւելով՝

— Պուլալուսուգ, Եօլաշլար, շարունակենք ճամբորդութիւնը...

Ենթադասի կիներ ուրախացաւ, սակայն ամուսինն ու միւսները՝ թե-

բաժանատի, դրեթի ակամայ հատեցան իրենց տեղերը. նոյնպէս եւ մեքենավարը, որ զեկին առնէ անցաւ՝ առանց բանալիները հաւաքելու, թերեւս նորէն իջնէր...

Իր եւ մի սնկերուն կտակածները ի դերեւ ելան. շարժակը սկսաւ քանդիլ ու բացադանչել տալ մեքենավարին.

— Վարպետութիւնդ եկլալ օլաւն սամա, տօսքում, էօգիր տիլերում...

Ապա իջաւ, բանալիները հաւաքեց ու շարունակեցինք մեր ճամբան դէպի կարին:

— Նաշա՛ պէ, եթէ դուն չըլլայիր, ճամբան պիտի մնայինք...

— Աստուած երկար կեանք տալ քեզի, վարպետութիւնդ աւելցնէ...

— Այ ելիւմ վարպետ ես արդէն. Աստուած քրտիգ ուզածը տալ...

Ուրախ էին ճամբորդները. մա'հաւանդ ենթաստան ալիքան խանդավառութեամբ էր ինձմով, որ յաջողութեան մէջ էր ազդին, թրքութեան ճարտարութիւնը կը տեսնէր եւ ամենայն... թրքութեամբ կը հաւատար տեսածին ու յաճախ կը կրկնէր.

— Պիլիմ քիւրք միլլէք արժէքաւոր միլլէք. սէօզ իսթէմէզ...

Անպատճառ ալ, կրկնէի՝ ետք, աւելցուց.

— Այս ճամբուն վրայ մեր հին ինքնաշարժները միշտ խանդարում կ'ունենան եւ մեզ մեծ դժուարութեան կը մատենին. ամէլէ քապուրիի գինուորենբուն կողմէ շինուած ճամբաներ են տեսնել. սեփերպէրիկէն ասդին դեռ չեն բողբոջան...

ճամբան անխնամ ձգուած ըլլալուն մասին երբ խօսք բացուի, նոյն զծին վրայ աշխատող ո՞ր մեքենավարը լուռ կը մնայ.

— Հէ՛, ետք... Հաս շխտուկ են պալ էֆէնտին ըսածները. — խօսքը մեղի, ետեւ թրքին վրայ նստողներու ուղղելով ընդմիջեց մերը ու շարունակեց, անշուշտ զիմացի նայելէ առանց դադրելու, — մենք ճամբայ նորոգել չենք զիտեր. մենք միայն ճամբան շինողները մեղցնելով, ճամբուն եղբրքը թաղել յիտենք. այստեղները քանի՞-քանի՞ հազար մեքենաներ կան թաղուած... շու եօլում տիլը օլայտը...

Մեքենավարը երկար խօսեցաւ:

Ուրիշներ ալ մասնակցեցան խօսակցութեան:

Սակայն ես այլեւս մտիկ չըրի գրեհք. շտեյլ նոյնիսկ:

Ձլտեցի, որովհետեւ, զրացումիս մէջ, ես ինծի, Երզնկայէն մինչեւ կարին երկարող հայրենի այս հին ճամբուն լեզու տուած էի արդէն ու ողջ էի թեւամբս յանձնուած անոր խօսքերուն, խօսքերէն ժայթքող, սիրտս լեցնող ցասումին.

— Թուրքեր, այս ճամբան ու միւս ճամբաները շինողները սպաննեցիք եւ գտնոնք իրենց իսկ կողմէ նախապէս փորուած փոսերու մէջ թաղեցիք. անիկ առդին, այսօրն տարիներէ ի վեր, նոյն ճամբայէն, ճամբաներէն, տաւրին հազար անգամ ճամբորդեցիք. դոնէ մէկ անգամ նորոգելիք. այդպէսով ձեզի ճամբայ շինող նախատանները ձեռով մը յարդած կ'ըլլայիք... Ընդհանուր ճամբորդութեան համար...: Չնորոգեցիք. դուք ո՛չ միայն հանգիստ ճամբորդութեան, այլեւ տեղ հասնելու արժանի չէք. պէտք է ճամբան մնալիք... ես սխալեցայ... յայտնեմ հայութիւնս զի՛ս ալ սպաննեցէք, նախատաններու շինած ճանապարհին վրայ ձեր ինքնաշարժը նորոգած ըլլալուն համար...

ԼԲ.

BURASI ERZURUM!

Գիշեր եղեր էր արդէն, երբ հասանք Կարին:

Սրճարան-դինետան մը առջեւ կեցաւ ինքնաշարժը:

Ճամբորդները իրենց կարգ մը առարկաները ինքնաշարժէն վար առնելով, մայթին վրայ գետեղելու աշխատանքին լծուեցան, իսկ ես մախաղածեւ պայուսակս վերցուցի ու մտայ սրճարան, բարձրացայ տանիքի բաժինը եւ մինչեւ ուշ գիշեր, Կարինոյ լոյսերուն դիմաց, քիչ խմեցի, շատ մոտածեցի Հայաստանի խորհրդանշական մայրաքաղաքին մասին...

Կարին...

Էրզրում...

Հայ հողին, հայ հոգիէն բխող երգը կ'ուզեն, որ հոս նստի Հայ Իշխան, հայ տառնյով գլխ հայոց հրաման...

Ահա թէ ինչու հայ յեղափոխութեան առաջին ծայրը հոսկէ հնչեց, հոս հայ ծնրուկը ցուպը ձեռին լալով խնդրեց՝ հայրենիքի ազատութիւն տեսնել ու մեռնել...

Ազատութիւն, Հայաստանի եւ հայութեան ազատութիւն, որուն սիրտին, քնքուշ կեանքը ծանր թուեցաւ այստեղացի օրիորդին, կարնուհիին, որ զէնքը ձեռին յորդորեց հայոց քաջերուն յաղթել մահուան, ըլլալ Արամ Արամեան ու կախազանին իսկ առջեւ դնել:

— Vive la Revolution!

Կեցցէ՛ յեղափոխութիւնը, հայ յեղափոխութիւնը, Գաշնակցութիւնը, հայրենի հողին վրայ Գաշնակցութեան առաջին Ընդհանուր Ժողովը իր մէջ զուգարուած ըլլալու Կարինոյ «մայրաքաղաքային» նախապատուութիւնը, զոր ուխտաւորի իմ հողիւ հանդէպ այժմու էրզրումը որքանո՞վ պիտի արդարացնէ արդեօք, երբ վաղը, անցիայի ժայռնուն յանձնելու, անցնելու Արմէն Գարոյի, Վարդգէսի, Կարինեան «Յառաջ» խմբագիր Եղիշ Թովմեանի եւ անոր յաջորդ Շաւարշ Մխաբեանի անցած ճամբաներէն...

Առտու, երբ Օթո-Փարջ փողոցի անկիւնը դտնուող «Յէլ-էրզրում» մօէն դուրս ելայ թափառումներուս սկսելու համար, հարցումներու տարափ մը սկսաւ մտքիս ու սրտիս մէջ եւ աւելի ուստեղացուց Փալան Տէօքէն լեռներու — մեր Գոհանամք սարերու — փէշերուն, այլեւս փայլան տաշխան, տաւալ թուրքերու քաղաք դարձած էրզրումի տարածքին վրայ Կարինը, Կարինէն գէթ յիշատակային կառոյց մը տեսնելու տենչը...

Ո՛ր է Կարինոյ մայր եկեղեցին... ո՛ր են Ս. Աստուածածինը եւ միւս տաճարները...

Ո՛ր է Սանասարեան հռչակաւոր վտարանը, ո՛ր են Հոփփոմեանցը եւ միւս վարժարանները...

Ո՛ր է «Յառաջ» խմբագրատունը, Գաշնակցութեան տունը...

Ահա, ահա՛ թուրքի զօրանոց դարձած հայոց բերդը, բերդին թաղը, բերդին փողոցը...

Ո՛ւր են սակայն Կարնոյ աղղային միւս բերդերը...

Փոշոտ, աղտոտ, անխնամ այս թաղերէն, աթափողոցներէն ո՞ր մէկը մեր ո՞ր բերդակալին անունով կոչել, մա՛նաւանդ՝ ի՞նչպէս կոչել...

Հայկականութիւնը բոլորովին բացակայ է հայրենի այս փողոցներէն, ճամբաներէն, որոնցմէ ոմանց ծայրերը, քառուղիներուն օրթան, հորդայապեա հին թուրքերու սեւ քարէ դանձաւ արձանները այլանդակութիւն կը ցուցադրեն...

Այլոնդակութեամբ եւ գանձութեամբ անոնցմէ եւս չի մնար նաեւ արձան Սուլթաֆան, Աթաթիւրք համալսարանի դիմաց:

Կարինը, հայկական էրզրումը նշանաւոր էր համալսարաններ արժող իր Սանատրեանով. այժմու թրքական էրզուրումն ալ, իր կարգին, հռչակաւոր է... Նախադիթարան մը իսկ չարժող իր այս համալսարանով...

Երկար մնացի էրզրում եւ շատ բաներ լսեցի Քեմալ Փաշա համալսարանի մասին, ուրիշ ուսանողները... փռշայութեան միջոցով կը ստանան դասախօս ծեծելու, անօրէն քարկոծելու, ուսանողուհի լլկելու եւ երկարատեւ դատադուլ կատարելու մէջ իրենց տիրացած մատնագիտութեան համար...

Մարդուզայլ ուսանողներէն բացի, համալսարանը ունի նաեւ զուտ... դայլ «ուսանողներ», որոնք ձմեռը ձիւնադառ շնորհէն կ'իջնեն ու մոհմակ առ մոհմակ խուժելով, կը փութան Աթաթիւրք Ինճիլէրօիթէ, օրեր շարունակ կը մնան հոն, դուրսի սաստիկ ձիւնամբրիկին սառակ շերթալու ու թերեւս նաեւ արդարացնելու համար գոյութիւնը էրզրումի թրքական համալսարանին եւ թրքական էրզուրումին, ուրիշ սկսած է նոյն ինքն քեմալական շարժումը կամ հանրապետական թուրքոյ պատմութիւնը...

Կարինը, մեր «մայրաքաղաքը» մեր սրտին մէջ:

Այս քաղաքին այժմեան ինքնութիւնը արդէն կը հաստատէ տեղական ձայնասփիւռի իր կայանը, ամէն օր, ամէն ժամ յայտարարելով.

— BURASI ERZURUM!

Կը հաստատէ եւ ի տեւ ընդհանուր յետադիմութեան, աւերուածութիւններու եւ աղտեղութեանց, կրկնել ու աւելցնել կու տայ ինծի.

— Պուրասը էրզուրում,

Կարնոյ էրզրումը ժառու կամ ժամանակաւոր թառերափայր թրքութեան, թշուառութեան եւ... զայլարշուի:

(Նար. 11)

Յ. ՁԱՐԵՑԻ

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն

Տաղանդի ԳԱՐՈՅՐ ՍԵՒԱԿԻ

Արծիւներ
արեւներ երկնեցի
խելագար
խորիմաստ
խոյանքով
երկնեցի կապոյտը երկինքին
լեռնացոյ կիրճով
աստղերը ցնցող սրբութեամբ

Երգեցին
երգեցին երկնացոյ երազը փարեռու
սուրբ խաչքարերու
իմաստութիւնը հին աստուածներու
վախազնէն սկսած
մինչեւ Զարեցի խոյանքը թափանցիկ
մինչեւ Սեւակի զօղանջը չլուծ
կը թուի ոչ մէկ բան չմնաց
չերգուած

Եղաւ կոտորած
բայց անհաւասար մրցամարտերու
զօղանջն յաղթական
զնգաց վախազնի սուրբ երկինքին տակ
ցնծութեամբ մեր
վերածնունդին

Այսպէս՝ զօղանջը ափսոսի
ցնորման
դարձաւ ահագանգ
ցալցալուսային՝
ցնծութեան
լոյսի
եւ վերածնունդ

Զորս զանգակները Արագած լեռան
զնգացին ուրախ
զօղանջն յարութեան

Նարահարսներու տագնապի ճիւղով
Սարգսապատի դիւցազներգութեամբ
Սասնայ Դաւիթի ծուռ իմաստութեամբ
վեց հարիւրամեայ՝ տանջուած յոյսով
վեց հարիւր տարի երգուած երգը
եկաւ՝ դափնուած ցնծութեան տենդով
եկաւ՝ յայտնութեան զօղանջի լոյսով

Հայաստան
դեռ կը թեւածեն
ժու. նախնիներուդ
աղօթքները՝ սուրբ
լեռներուդ լանջին
Ախթամար
Անի
լեռներ Սիփանայ

Անցեր են արդէն քանի՜ տարիներ
զնգացեր՝ քանի՜-քանի՜ զօղանջներ
զօղանջ վերելի
զօղանջը ծաղկման
ինքնահաստատման
զօղանջը փառքի
ուխտագնացութեան
զօղանջ ներգաղթի
իսկ հիմա հեռուէն կը լսուի տենդոտ՝
զօղանջն երկունքի
զօղանջը ծնման

Հայաստան
հզօր
բոլոր մայքերէդ
բոլոր տուններէդ
եւ «Անյուշի զանգակատուն»էդ
ծո՛ւխ կը քարձրանայ
ծուխն աւետիսի
կը լսե՞ս կողքիդ՝

«Գերեզմար լեռները մեր»
«Կարսից՝ Զէյթուն»
«Բուրվառում են»
«Հայրենաշունչ բուրիչ քամին»

Քու. նորօրեայ երգերուդ մէջ
ահագանգ կայ՝
ահագնացող արձագանգը
մարմնաւորուող մեր երազին

Քու. ծալուած ձեռքերուդ մէջ
հազար արեւ վար բերելիք
զսպանակուած տենչերուդ մէջ
ժու. մայքերէդ քաղող ամէն մէկ հայուն մէջ
կ'ապրի հիմա
կը զօղանջէ՛
գերեզմարուած Հայաստանը
Կարսէն՝ Զէյթուն:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՆԱԳՈՒԼՆԱՆ

ՄԻՔԱՅԷԼ ԹԱԻՐԻՋԵԱՆ

ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՆԴԵՆԱԿԱՆԻՆ ՄԷՋ

ԹՈՒԹՈՎԵՆՑ.— Տղա՛ք, ես այսօր դէլ լուր մը լսեցի. բայց չեմ դիտեր, թէ
 ի՞նչ չափով ճիշդ է։
 ԽԱՆՃԵԱՆ.— Ի՞նչ լուր, Վահան...
 ԹՈՒԹՈՎԵՆՑ.— Վա՛տ լուր մը. Կըսեն բռնաստեղծ մը աւտովթարի դռն ե-
 դած է...
 ԽԱՆՃԵԱՆ.— Աւտովթար...
 ՄԻԱՍՆԻԿԵԱՆ.— Աւտովթար, էլի՛, աւտովթար... այս ալ իմ վթարիս
 չնմանի...
 ՏԻՐ ԳԱՅՐԻԷԼԵԱՆ.— Ձարմանալի, ամէն անգամ, որ վթար մը պատահի եւ
 կամ վթարով հեղինակ մը մահանայ, ակամայօրէն կասկած մը կը
 խայթէ մեր հոգին։
 ՄԻԱՍՆԻԿԵԱՆ.— Այդ մեր սեփական դա՛ռն վախճանէն եւ փորձառութենէն
 կու գոյ, ընկե՛ր Տէր Գարրիէլեան. մենք ամէնքս ալ վթարի զոհե՛ր
 ենք, վթարի սերս՛ւնդ...
 ԽԱՆՃԵԱՆ.— Բայց Վահան, չըսի՞ր, թէ ո՞վ է արկածաշարը։
 ԹՈՒԹՈՎԵՆՑ.— Ձիւնը միշտ բարձունքներուն վրայ կը տեղայ...
 ԲԱԿՈՒՆՑ.— Իսկ մեր երկիրը ապառաժեայ երկիր է, ահա թէ ինչոս այն-
 քան շատ բարձունքներ կան եւ անոնց դիմուն ապառնադոյ՝ այնքա՛ն
 փոթորիկներ։ Մահը մեծագոյն թշնամին եղած է հայ գրադէտներուն
 եւ մտաւորականութեան։
 ԶԱՐԵՆՑ.— Լա՛ւ է բարձունք ըլլալ ու ձիւներուն անէծքին ենթակայ, քան
 կիրճերու եւ ձորերու խաւարակուտ ապահովութեան մէջ ապաստանող
 յեղյեղուկ, անձնատէր եւ թուլամորթ արարածներ։

ԽԱՆՃԵԱՆ.— Տղա՛ք, թոյլ պիտի շտա՞ք այլեւս լսելու արկածաշարին տնունը...

ՁԱՐԵՆՆ.— Աղաթի՛, մի՞թէ անունն է կարեւորը, թէ՛ ենթակային առաքելութիւնը: Ի՞նչ տարբերութիւն ունի, թէ ո՛ր առաքելաւ մեռած է: Դրժմախոտութիւնը հո՛ն է, որ առաքելա՛յ մը մեռած է: Այսինքն՝ մէկը, որուն մահը մեծ կորուստ մը կը թուի ըլլալ, Հայրենիքի՛ն, Սփիւռնաքին եւ մեղի համար հաւատարապէս: Ցաւալի իրողութիւնը տ՛յգ է, ըստ Վահանի ակնարկութեան, Հայրենիքը կորսնցուց իր լուսաւոր դէմքերէն մէկը:

ԹՈԹՈՎԵՆՆ.— Զարմանալի՛ երեւոյթ, վթարները միշտ ալ մեր լուսաւոր անունները թիրախ ունեցած են...

ՁԱՐԵՆՆ.— Հապա կ'ուզէ՛ր, որ վթարը փանջունինէ՛ր Գղմէր: Անոնք ի՞նչ մտավախութիւն կը պատճառեն, որ վթարները անոնց շուրջ մոլորին:

ԹՈԹՈՎԵՆՆ.— Բայց ինչո՞ւ վթարները անբան, անճարակ եւ ցախաւեր դրագէտներու հասցէներուն անտեղեակ են:

ԽԱՆՃԵԱՆ.— Այլեւս համբերութիւնս սպառեցաւ: Նախ արկածաշարին տնունը յայտնեցէ՛ք եւ ապա մեր նախասիրած ձեւով քննարկեցէ՛ք հարցը:

ԹՈԹՈՎԵՆՆ.— Լաւ, Աղաթի՛, կ'ըսեն, թէ Սեւակն է արկածաշարը, Պարոյր Սեւակը...

ՄԱՀԱՐԻ.— Ի՞նչ... Սեւակը...

ՁԱՐԵՆՆ.— Գուրպէ՛ն խան, ես քեզի չըսի՞... ես քեզի չըսի՞...

ՄԱՀԱՐԻ.— Հը՛մ, պէտք է մտածել... Պարոյր Սեւակը...

ՁԱՐԵՆՆ.— Իսկ ուրիշ՞ իմացար այդ զոյժը, Վահան...

ԹՈԹՈՎԵՆՆ.— Այսօր հայ հասարակութեան մը հանդիպեցայ, որ խճաղներու բաժնուած շփոթահար, իրարանցումի եւ խուճապի մատնուած վիճակով Սեւակին մահը կը գուժէր:

ԽԱՆՃԵԱՆ.— Խուճապի մատնուած հայ հասարակութիւն... որդեօք մահւան առջեւ ինչո՞ւ հայ հասարակութիւնը այսպիսի շփոթ վիճակի կը մատնուի շատ յաճախ:

ՁԱՐԵՆՆ.— Որովհետեւ հայ հասարակութեան ներկայացուցիչն այսպիսի՛ գունդաւոր մահեր որքան ծխածանը շի կրեր իր երանդներուն մէջ: Հայը յաճախ ականատես եղաւ այսպիսի՛ մահերու, որոնց հաւատալու համար մարտողական դեղահատերու կը կարօտի: Զէ՞ որ դուք՝ ամէնքդ ալ այնքա՛ն ինքնատիպ վթարի գոհեր էք...

ՄԻԱՍԻԿԵԱՆ.— Եւ վթարի սերո՛ւնդ...

ԽԱՆՃԵԱՆ.— Մահարի՛, դուն ներկաներուն մէջ հայրենիքէն զաղթող վերջին կուռնին ես, եւ հետեւաբար՝ աւելի իրադեկ: Արդ, դուն ինչպէ՞ս կը մեկնաբանես այս երեւոյթը:

ՄԱՀԱՐԻ.— Իմ մեղքերս շատ են արդէն: Կը խնդրե՛մ, դիմ հանդիստ ձեռնարկէ՛ք: Այլ հարց, որ իմ՝ «Հայրենիքի գաւառան» եւ «Զոտարամոյ» արաբածիս կարծիքը ի՞նչ արժէք կրնայ ներկայացնել...

ԲԱԿՈՒՆՆ.— Մահարի՛, մի՞թէ մենք աւելի փայլուն եւ փաղաքական մակդիրներու արժանացանք: Հօ, դուն ինծի պէս՝ «Այլ ի՞նչ սողունակել էր մեր կուսակցութեան սրբազան ծոցը...» այս եւ այլ ձեւի անթիւ զրգւելի որակումներ շունեցար:

ՄԱՀԱՐԻ.— Զեր վէրքերը սպիացան, Ա՛հա՛: Քառասուն երկար տարիներու անցեալ մը ունին անոնք, իրրեւ սպի:

ԲԱԿՈՒՆՑ.— Մի՞թէ քու վէրքերդ նոր են։ Նոյն ճակատամարտին մէջ շտապարանք միթէ մեզի հետ։

ՄԱՀԱՐԻ.— Ես հին վէրքերը մոռցեր եմ։ Բայց ոտացած նոր վէրքերս կը կոտաւն յամառօրէն եւ անոնցմէ արեւն կը հոսի տակաւին։ Հետեւաբար, կը խնդրե՛մ, զիս հանգիստ ձգեցէք։

ՁԱՐԵՆՑ.— Կը վախնաս, որ վերստի՞ն կը հրկիղեն զիրքերդ...

ՄԱՀԱՐԻ.— Փորձառութիւնս արիւնոտ է ու անախ։ Անկարելի բան չկայ։ Խնչ կրնայ ըլլալ միթէ Սեւակին յանցանքը, եթէ իրապէս թաքնուած դաւադրութիւն մը կայ այս վթարին ներքեւ։

ՁԱՐԵՆՑ.— Ծայրայեղ հայրենասիրութենէ բացի ի՞նչ յանցանք կրնայ ունեցած ըլլալ Սեւակ։ Հաւանաբար իր յանցանքը հայրենասիրական զգացումներէ բռնէ կերպով արտայայտելուն եւ ժողովուրդին մէջ ազդանական ուրիշ արթնցնելուն եւ հրահրելուն մէջ կը կայանայ։

ՍՓԻԻՒՔԱՀԱՅ ՆԵՐԿԱՅ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՄԱՌԼ.— Բայց հայրենասիրական մամուլը հայրենասիրական բանաստեղծութիւններով ողողուած է։ Նորութիւն մըն է միթէ Սեւակին հայրենասիրական բանաստեղծութիւններուն պարագան։ Երբեք ուրեք քնարը սկսած է վերջերս մասնաւորաբար հայրենասիրական լարերու վրայ զեղզեղել, ինչպէս նաեւ Սեւակին սերնդակից բանաստեղծները, չի՞շելու համար տակաւին զրական նոր սերունդէն բանակ մը...

ՁԱՐԵՆՑ.— Եւ անհա՛, հոն կրնայ թաքնուած ըլլալ անոնց վախն ու ժտահարութիւնը, եթէ երբեք իրապէս այս վթարին ներքեւ լարուած որդաթ մը կայ։ Նա՛ր ուրուիդը, որուն առաջնորդը եղաւ Սեւակ իր խիզախութիւններով, որուն սկսած կրկնել Սեւակի այն թեմաներն ու յանդուրանութիւնները, որոնք խոտոր կը համեմատէին վարչակարգի ուղղութիւններուն։ Եւ, հետեւաբար պէ՛տք էր թերեւս այդ շարժումը իր սաղմին մէջ խեղդել...

ԽԱՆՃԵԱՆ.— Մահաբե՛, ի՞նչ նոր բանաստեղծութիւններ ունէ՛ր Սեւակը վերջերս դրած...

ՄԱՀԱՐԻ.— Կը խնդրե՛մ, ինծի հարցում մի՛ ուղղէք։ Ես այլեւս նոր հայածանքներու դիմանալ չեմ կրնար։ Ձարենցին հարցուցէք, ան անպայման մանրամասն լսած կ'ըլլայ։ Ձարենցին դրական հետաքրքրութիւնները ա՛յնքան յայն են եւ գրական գիտելիքները ա՛յնքան խոր, որ կարելի է զինք մեր մշակութիւն թափափուն ընտրել, եւ կտմ հայ դրականութեան միլիցիայի տը կոչել։ Հետեւաբար, խնդրե՛մ, Ձարենցին հարցուցէք։

ԽԱՆՃԵԱՆ.— Ձարենց, կրնա՞ս մեղի ամփոփ ձեւով հարցրդ Սեւակին դրական վաստակը։

ՁԱՐԵՆՑ.— Ինչ որ ես գիտեմ Սեւակի մասին, նոյնքան մըն ալ դուք գիտէք անպայման։ Մեծ հեղինակները ներկայացուելու չեն կարօտիր։ Անոնք իրենք զիրենք պարտադրած կ'ըլլան հոտարակութեան եւ լայն ճանաչում դատած։ Մանրութիւնն են, որ շուրջին մէջ կը ծնին, հոն խարխալութիւնով կը յամենան, տիրու օր մըն ալ այդ նոյն շուրջին մէջ մեռնելու համար։ Պարոյր Սեւակը լոյսի եւ արեւի հեղինակ մըն էր։ Եւսածին եւ հրածին երեւոյթ մը, անհա թէ ինչու իր բանաստեղծութիւնները ինքնուրուիկութեամբ հոգիները լուսաւորեց ու հրկիղեց...

ԽԱՆՃԵԱՆ.— Իսկ իր ստեղծագործութիւններուն շա՞րքը...

ՉԱՐԵՆՑ — Դժբախտաբար, իր ստեղծագործութիւնը կարճ եղաւ, ինչպէս իր կեանքը: Հազիւ ուժերու յիութեան հասած, երբ այլեւս իւրաքանչիւր ստեղծագործութիւն սկսած էր բոլոր մնացուն արժէք մը՝ հրաժեշտ տուաւ կեանքին: Իր վերջին ու հատուցութիւնը եղան շատ արագ: Մինչեւ «Անլուի» զանգեկանութիւնը խորհրդաժողովի եւ ինքնազարգացումի շրջան մըն էր իրեն համար: Այդ գործը պատճառ դարձաւ, որ Սեւակ զտնէ ինքզինք: Եւ ան պտու իր միջոցաւ ու իր ընդունակութիւններուն մայր երակը: Փառաւ ինքզինք: Եւ այնուհետեւ սկսաւ ինքզինքը պնդել: Այլեւս ինքնազարգացում էր ու գիտակից իր թաքուն կարողութիւններուն եւ իրեն վերապահուած սրբազան առաքելութեան, որուն համար իր կարելին չխնայեց: Եւ ահա թէ ինչու այնուհետեւ իր ստեղծագործութիւններուն շանդղնեցաւ մերձեցաւ ձախողութիւնը: Ահա թէ ինչու իւրաքանչիւր ստեղծագործութիւն եղաւ յաղթանական ճակատամարտ մը: Մինչեւ, որ ինկաւ վաղահասօրէն: Իր միջին ստեղծագործութիւնները, որոնց հանդէպ կեանքը զրացաւ եւ չներեց իրեն ամփոփելու համար դանդաղ հասարակ մէջ, իր լաւագոյն բանաստեղծութիւններուն մէջ պատկանելի որակը կը կազմեն: Հոս նոր ժամանակ Հայրենակիցները յաճախ կ'արտասանեն այդ բանաստեղծութիւնները: Կ'ըսեն, թէ Հայրենիքին եւ Սփիւռքին մէջ եւս հանդէսներու զարդերը եղած են այդ բանաստեղծութիւնները: Բայց, զժամանակաւ, կեանքը զրացաւ եւ չներեց իրեն ամփոփելու համար զոմանք հասարակ մէջ:

ՄԱՀԱՐԻ — Կեանքը ներքեց, Չարենց, բայց մարդիկ չներեցին:

ՉԱՐԵՆՑ — Ի՞նչ կ'ըսես, Գուրգէն խոն, չի կրնար պատահիլ: Իմ հետաքրքրութենէն եւ նկատողութենէն չէր կրնար վրիպած բոլոր, եթէ հրատարակուած բոլոր: Որքան ես զխոն, այդ բանաստեղծութիւնները հասարակ մէջ չբնակեցան...

ՄԱՀԱՐԻ — Չարենց, քեզի կ'ըսեմ, որ Սեւակին դաւանանքը կեանքը ներքեց, որ այդ բանաստեղծութիւնները հասարակ մէջ աստատանին, բայց իր հարապատ Հայրենակիցները՝ չներեցին:

ՉԱՐԵՆՑ — Յետեւ խօսէ, Գուրգէն խոն, այս մանուածապատ խօսքերէն բան չեմ հասկնար: «Կեանքը ներքեց, բայց մարդիկ չներեցին» խօսքերով, ի՞նչ ըսել կ'ուզես:

ՄԱՀԱՐԻ — Չարենց, այդ բանաստեղծութիւնները հասարակ մէջ ամփոփուած լոյս տեսան, բայց այդ հասարակ արդիւնեցաւ Հայպետհրատի մայրամոցէն ելքի արտօնութիւն ստանալ:

ՉԱՐԵՆՑ — Ինչո՞ւ... Ի՞նչ պատճառով...

ՄԱՀԱՐԻ — Այն պատճառով, որ անցեալին արվեստականեցաւ քո՛ւ գիրքը: Եթէ, քո «Դիրք» ֆանտաստիկի ճակատագրերը, քառասուն տարիներու հետաւորութենէ մը... Եթէ՛ սեւ ձեռքերն ու անոնց սեւ արթններուն լեզի ախորժակները...

ՉԱՐԵՆՑ — Քառասուն երկար տարիներ ետք իսկ նոյն հաշիւներն ու ախորժակները կը յամառին գործել տակաւին...

ՄԱՀԱՐԻ — Դժբախտաբար՝ այո՛ւ... Բայց ես սրտած էի կարծիք չյայտնել, կը ներէ՛ք, ա՛յլ չեմ ուզեր շարունակել...

ԲԱՅՈՒՆ — Ե՛րբ պիտի վերցուին այս փականքները մեր գրականութեան վրայէն, որպէսզի հայ մշակոյթը աւելիով ծաղկի եւ բարգաւաճի:

ԹՈՒԹՈՎԵՆՑ. — Անցեալին, բարբարոս դարերուն, գորաւորները ճակատամարտ մեկնելու նախօրեակին, փականքներ կը դարնէին իրենց կիներուն եւ հարձերուն կենսակիին վրայ՝ մինչեւ իրենց վերադարձը։ Հիմա, այդ բարբարոս սովորութիւններն ու փականքները վերացուցան կենսակներու վրայէն, բայց մեր մշակոյթին վրայէն փականքները դեռ չվերցուցան։ Կ'երեւի, թէ բարբարոսները մեղմէ աւելի քաղաքակրթ չիին։

ՁԱՐԵՆՑ. — Ի՞նչ խորագիր կը կրէր այդ բանաստեղծութիւններուն հատորը, Մահարի՛...

ՄԱՀԱՐԻ. — Ձիս կրկին. խօսակցութեան մասնակից պիտի դարձնէք. «Ողիցի լոյս» էր այդ տպուած եւ հրապարակ չելած, լոյսի գալու կարօտէն ատապարզ հատորին անունը։

ՁԱՐԵՆՑ. — Հի՛մ... Եղիցի լոյս... ուրեմն լոյսը փականքի տակ դնելով դայն խաւարի՞ մէջ ուղեցին խեղդել։ Աղաւթ՛, կ'երեւի լուսիւնն ալ փականք դարկած է շրթներուդ։

ԱՆՆՃԵԱՆ. — Ո՛վ կրնայ բանտել լոյսը, Ձարե՛նց։ Մենք ամէնքս ալ խաւարի մէջ արտուած եւ յաշտուած մարդիկ էինք։ Բայց ահա տե՛ս, ես լոյսի եկանք։ Լոյս էինք եւ ես լոյսի վերադարձանք։ Հիմա Սեւակի՛ն առեղծուածք։ Վերստին լոյսի կը վերադառնայ անպայման իր «Ողիցի լոյս»ը։ Ո՛վ կրնայ բանտել կամ խեղդել լոյսը...

ԹՈՒԹՈՎԵՆՑ. — Միամիտներ չեն պակսիր՝ լոյսին մահուան հաւատացող կամ լոյսը խեղդել չորձող։ Բայց, գործադրողները իրենք սայթաքելով՝ ապագային կ'ընկղմին խաւարին ծոցը, իսկ խաւարին մէջ խեղդամահները՝ վերստին յարութիւն առնելով լոյսին կը վերադառնան։ Բայց... Բայց այդ չէ՛ կարեւորը, մի՞թէ այս կորուստներով մեր մշակոյթը չտուժեց եւ չի տուժեր տակաւին։ Դուն ինչե՞ր կրնայիր տալ, տակաւին մեր մշակոյթին, Ձարե՛նց, եթէ մահը քեզ յառեւտողէր... հետեւաբար, ինչե՞ր կրնար տակաւին տալ Սեւակը, եթէ կեանքին մէջ մընար եւ չհեռանար վաղաժամօրէն։

ՁԱՐԵՆՑ. — Իսկ դուն քեզ ինչո՞ւ լուսանցքէն դուրս բանտարկեցիր, Վահան։ Մի՞թէ դուն սպառած էիր, թէ կը գտնուէիր ջուր փթթումիդ մէջ։ Հապա Բակո՞ւնցը, որքա՞ն խոսան արտեր ունէր տակաւին հերկելիք, իր «Սեւ ցնիք»ու կողքին։ Իր մշակոյթին այդ սեռը խոսան մնաց... «Ի՛նչ է, պարպուեցա՞ւ հայու հանճարը»... Ձօրաւոր ձայնի պոկաւը դգալի է մեր արդի դրականութեան մէջ։ Հաղիւ Պարոյրը հառած՝ ահա անհետացաւ հրապարակէն։ Ո՛ւր են, մեր դրականութեան այդ արու եւ գորաւոր ձայները, ինչո՞ւ կ'ուշանան... ինչո՞ւ չեն գար...

ԹՈՒԹՈՎԵՆՑ. — Ի՞նչ է, կը կարծես, որ ջուր սկնարկած դրողէտներդ պըտաւորու ծառե՞ր են, որպէսզի ամէն դարնան պտղաբերին եւ բերք տան։ Կան այդ տիպի դրողէտներ, որոնք առանց յապաղումի կը ծնին ամէն գարնան ու կը մտնեն զրականութեան անդառառնէն ներս, եւ սակայն մարդ չ'իմանար, թէ անոնք ե՞րբ ժամանեցին, ե՞րբ մահացան, ինչպէ՞ս մահացան եւ ո՞ւր մահացան։ Անոնց ստեղծագործութիւնն ալ աննշմար կ'անցնի իրենց մահուան պէս։ Ի՛նչ է, ջուր սկնարկած դրողէտներդ այդ պտղատու ծառերո՞ւն կը նմանին միթէ, որոնք ամէն գարնան կը պտղաբերին ու բերք կու տան։ Բայց ջուր սկնարկած արու եւ հատու դրողէտները ծնունդ են դարերու յղութեան։ Ձանոնք դա-

ԽԱՆՃԵԱՆ.— Այո՛, բայց պայմանաւ, որ հողն ու ժողովուրդը փոխադարձաբար յարգեն, դուրսդուրսն ու պաշտպանեն զիրար: Այդ զոհողութիւնը պէտք չէ, որ միակողմանի բլրայ եւ միայն ժողովուրդէն գայ: Պէտք է հո՛ղն ալ իր դատակները պաշտպանէ, եւ ոչ թէ կարաւանը հազիւ հայրենի սահմանին մէջ մտած՝ Սիպերիա ուղարկէ տուն հասած բեկորները, ինչպէս անցեալը ցոյց տուաւ: Սիպերիա երթալը հայրենասիրութի՞ւն է միթէ...

ՄԻԱՍՆԻԿԻԱՆ.— Ուրեմն ի՞նչ եւք ցոյց կու տաս: Յոյսի բոլոր դուռները փակ են ուրեմն: Սփիւռքահայը Սփիւռքի մէջ պէտք է խամբի ուրեմն...

ԽԱՆՃԵԱՆ.— Ես այնպիսի կարծիք չյայտնեցի: Այլ հարցին ամբողջ պատահանատուութիւնը հայրենի զեկալարութեան ուշադրութեան պէտք է յանձնել, որպէսզի այդ տխուր երեւոյթները չկրկնուին: Իսկ ինչ կը վերաբերի ժողովուրդէ հայրենիք վերադարձին, անոնք անպայմանօրէն կը վերադառնան: Հայ ժողովուրդը չի կրնար իր հայրենիքէն դուրս ապրիլ, ինչպէս ձուկը՝ ջուրէն դուրս: Հայր որքան ալ հեռու ըլլայ իր հայրենիքէն, սիրտը դարձեալ հայրենիքին համար կը տրոփէ, հայրենիքին վերելքով կ'երջանկանայ եւ հայրենիքին անկումով կ'արտասուէ: Հայրենիքին հեռաւորութիւնը հայուն համար անիմաստ է: Բայց կը վերադառնան անոնք հայրենիք, երիտասարդները՝ ծրարանակներու երամի մը պէս պայծառ ու արեւոտ հողիներով ու ներաշխարհով, իսկ ծերերը՝ լալկան կոռնկներու պէս իրենց երջանկութեան արցունքը առանց կարենալ զսպելու: Կը վերադառնան իրենց հայրենի տունը, օտարութեան փռչիները թօթափելով եւ օտար բարքերու հիւանդութիւններէն բաժնուելով: Եւ այն ժամանակ, Չարենցի «Դիրք Բանապարհի»ին թանալին՝ «Ո՛վ հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկութիւնը քո հաւաքական ուժի մէջ է» խօսքը իրադարձուած կ'ըլլայ եւ Չարենցի ազնիւ արիւնը զուր թափուած չ'ըլլար: Այսպէս չէ՞, Չարենց...

ՉԱՐԵՆՑ.— Կը վերադառնան, Աղասի՛, բայց պէտք է որ վերադառնան՝ առանց պայմանի: Հայրենիքը սեփականացնելու այս ամօթալի ու անիծապարտ արատը պէտք է վերցուի մտայնութիւններուն մէջէն եւ առանձնաշնորհումներ պէտք չէ որ կատարուին: Հայաստանը հայուն կը պատկանի եւ ոչ անցաւոր զաղափարներու: Ժողովուրդն է Հայաստանին տէրն ու տիրականը, եւ ոչ թէ զաղափարը, ինչ երանդ ալ կրելու ըլլայ իր ծածանող դրօշակին վրայ...

ՄԻՔԱՅԷԼ ԹԱԻՐԻՉԵԱՆ

(«Հաստատած»)

Իմացական Հարժուժ

ԵՐԿՈՒ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

•

Մեր մնայուն աշխատակիցներին Հեւոն Մկրտչեան, Բազու հրատարակուող գործը-
կան Աղբրէյանն Երկամեայ հանգէսին այս տարուան Յունուար-Փետրուարի համարէն ան-
Նաւելով եւ զործածուած յուսերէն բառերը հայացնելով՝ օրին մեր ուշադրութեան յանձնած
էր Պ. Սեւակին ասորացրուած երկու համակներ, զորս վերապահած էինք եղբարայտութեան քա-
նասանդին նուիրուած մեր բացառիկին, յայն անդի անձկութեան պատճառով յետաձգուե-
ցաւ այս թիւին:

Պ. Սեւակի այս երկու համակներուն փորձիչ լավանդակութեան շիրջաւ դիմանալ
հաւն երեւանի գիտրունն ամառիկը, որ լոյս ընծայեց զանոնք իր Յունիսի համարին մէջ:
Համակները հասցեագրուած են երիտասարդ յանասանդի մը եւ խմբագրուած են
մ'յն շրջանին, երբ ողբացեալ բանաստեղծը բանիւ եւ գործով բուռն պայքար մը կը մղէր
ընդդէմ Վեհիթիստանական տափախութիւններուն, թնորանային համալուծիւններուն,
ընդդէմ հասարակին, տափախին, ծովաւանին, յանուն, ի հարկէ, արարչագործական նոր
Թիւրքիան, նոր սուղումներու, իր բառերով՝ յանուն Վիլամսֆանի, կ'ըսէին:

Վերին տասնամեակին, Հայաստանի մէջ ո'չ մէկ մտաւորական այս ստատիկութեամբ
զղաց լնացումն ու զարացումն զորս գայու անհրաժեշտութիւնը, ո'չ մէկ ճանաչատ այս
ուժգնութեամբ տաղնապէցաւ նորութեան ի խնդիր եւ ո'չ մէկ բանաստեղծ նորերուն վրայ
ունեցաւ այն յորերար ազդեցութիւնը, զոր ունեցաւ իր Վեհիթիստան զղայաբանին մղումով
Վեհիթիստանի թեման, այսինքն՝ խտութեան եւ հոգեւորական հրամայականները բանավեճող
եւ անոնց կերարկման հետամուտ Պ. Սեւակ:

Իր կուսակաւ մեն մշակութով, կարճած փաստելի նժարներով եւ աղջային բուռն
նոխանմանդրութեամբ՝ Սեւակ ո'չ միայն նախադաս զալիքը, այլեւ պատրաստե'ց զալիքը,
ըսել կ'ուզենք քա'ն քաւ նորերուն, կուսեց պայթուցիկ երիտասարդութեան հետ պայթելու
սահմանուած նոր ճշմարտութիւնները եւ գրեթէ անվերապահ լայնախառնութեամբ մը եղաւ
երիտասարդութեան հետ: Եւ այսորումնից էլ եւ մըսնց կողմն եւ կանգնած, եւ մըսնց ետն
եւ, եւ օրնուում եւ մըսնց ճանապարհը:

Մենք ըստիցս ընդգծած ենք Վեհիթիստան անգեւալ տարուան վեց յաջորդական համար-
ներուն մէջ արտագրուած Պ. Սեւակի վեց յօդուածներուն անսական սրժէքը, անստեղծ
ընդհին ուժը, զայլերուն անհրաժեշտ ներկայութիւնը, ընթերցանի վերջուած եւ կեանքի
փորձով հաստատուած միւս բոլոր օրինակներուն անստեղծ իմաստութիւնները, որոնց մօտ
դրուելու արժանի նամակներ են խոստովանութիւններով, խորհուրդներով, աստիճաններով
ու հեռանկարներով հարուստ հետազայ երկու համակները:

Պ. ՍԵՒԱԿԻ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆԸ

•

«... Ես սիրում էի լատիս ձևագրերը, ինչպես ալյուր սիրում են լաւ հագուստ կամ պեղեցիկ իրերը։ Ու եթէ լատիսը էն կոյնկոյններու թիւն տնում, ապա իմ «կոյնկոյններու թիւն» էլ դրսեւորւում է գեղեցիկ գրքեր ընդօրինակելու մէջ։ Ու մի գատնիկեր ունէի, որի «ե» չափ հաւանում էի եւ ջանում ընդօրինակելով իւրացնել։ Հանրակացարանային սեղանի սփռոցը (այն էլ սպասերայցի տարիններին) չէր կարող լինել այլ բան, քան յրապիրը։ Յիշում եմ, որ այդ «սփռոցի» վրայ ես տնվելով վարժուում էի «ե» դրեւում։ Յնտոյ չեմ յիշում ոչինչ. կարծես քունս տարած լինէր։ Իսկ երբ «արթնացայ», բանից պարզուեց, որ լրացրի ամբողջ էջով գրուել է մի — Տէր Աստուած — բանաստեղծութիւն։

«Եւսնաւոր 1942ին էր դա, այն թրահական, երբ բեկում սկսեց պատերազմի մէջ։ Իմ սեփական բեկումն էլ կատարուեց նոյն թուականին։ Առաջին լուրը բանաստեղծութիւնն, որ անտիպ է, ինչպէս այդ տարիներին գրած իմ համարեալ բոլոր բանաստեղծութիւնները, հենց այդպէս էլ կոչւում է՝ «Լինել թէ

չլինել»։ Ես դիտակցարար որոշել էի «չլինել», իմ «ե»-ի տակ դանտուզ «ե»-ը վճռել էր «լինել»։

«Գրական այդ փորձերին էլ ոչ ոք տեղեակ չէր, բացի մի-երկու շատ մտերիմ մարդկանցից։ Այդպէս իմ գրական առաջին փորձերը, իմ կամքից անկողի եւ հակառակ իմ կամքի, ընկան Ռուբէն Զարեանի ձեռքը, որ այն ժամանակ «Մնվետական գրականութիւն» ամսագրի խմբագիրն էր, եւ նա տպագրեց երեք բանաստեղծութիւն 1942 թուականին, մեր կեանքի ամենածանր տարուամբ։

*•

«... Ես մօր մի պոետ, անյայտ տակաւին, հռիւրի անտես մակոյնին մտած՝ Զգիտեմ արդեօք կը լինի՞ քամի, Որ առաջ մղի իմ առագաստը, Թէ ինքս պիտի շապկին իմ կայմին Առագաստ շինեմ, մօր լինեմ վտտեմ, Որ երգն իմ մօրեկ, ճաւը իմ գանձի Պիտի ընթանայ ռվկիաներն ի վեր Եւ փոքրկածուփ ծովերում անծիր, Որպէս գալիքի անմարմին մուէր, Պիտի շնչով իյ անամնապատկան վառուի սրպէս վէս, սրբագեմ պատգամ։

ՊԱՐՈՅՐ ՍԵՒԱԿԻ

ՆԱՄԱԿՆԵՐԷՆ (*)

ՎԱՀԷ, ՍԻՐԵԼԻՍ

Շատ շնորհակալ եմ շնորհատրանքիդ եւ ջերմ խօսքերիդ համար։ Եւ մէկընդմիջտ արգելում եմ զանազան ձեռնդրութիւններդ ու կասկածներդ (թէ մի գուցէ նեղանամ անկեղծութեանդ համար)։ Այ՛ տղայ, դու ինձ ինչի՞ տեղ ես դրել։ Մեծամտութեամբ կամ փառամոլութեամբ հիւանդի՞։ Փառք Աստուծոյ, որ այդ ախտերը ինձնից չատ հեռու են։

Գրքիս մասին կարծիքդ շատ արամբարանական է, ուստի եւ ուզում եմ միճել չենց այդ տրամաբանութեան դէմ։ Ըստ որում միճում եմ (հուստտա)՝ ո՛չ իբրեւ հեղինակ, այլ իբրեւ թո՛ղքի գրախօս, իբրեւ, եթէ կ'ուզես, լեզուագետ, իբրեւ բնութագրող։ Ասում եմ՝ «Նոյն հասցեով»ը ես եմ, «Մարդը ամբի մէջ»ը՝ նոյնպէս, եւ ամէնից շատ. «Թռուցիկ Էջեր»ի կէսն եմ ես, «Ալիանջ»ի շատ բաների դէմ ես... Թո՛մէջ, այսպիսով, շարունակում է գործել այն ըմբռնողութիւնն ու ճաշակը, որի դէմ էի գրել ես իմ նամակներից մէկում ի պատասխան թո՛ղքի, թէ ի՞նչ կ'ուզէի ունենայիր եւ ինչ՝ շուքնայիր։ Ես քեզ տալիս թերթիցի «Թռուցիկ Էջեր»ը եւ չկարողացայ հասկանալ, թէ այդ ո՞ր կէտը չես հաւանում։ Աւելի ճիշդ՝ հասկացայ։ Բայց ճիշդ կը լինէր, եթէ այդ շաբաթից ընդամէնը մի քանի քան հաւանէիր, իսկ մնացածը (մեծագոյն մասը)՝ ոչ։ Դա կը լինէր արամբարանական՝ քեզ համար, թո՛ղքի անալիզի (ներքի այս բառիս համար) ճաշակի եւ ըմբռնողութեան տեսակետից դիտած։ Նորից եմ կրկնում. մէջս բնաւ էլ չի խօսում երգիծական, խօսում է քննադատը, արդի (եւ մազուայ) բանաստեղծութեան ջառագայիւն ու շահանդիւրը։ Իմ դատումը ճիշդ է (աւելի ճիշդ՝ իմ դատումի արդարութեանը հաւատա՛նալ ես այն շատ կարեւոր պատճառով, որ խօսքը իմ նոր գրած դեռ տաք-տաք, դեռ չստանա՞ծ բաների մասին չէ, որ իմ սխալուելը հաւանական կամ բնական լինի։ Ես հիմա խօսում եմ այնպիսի բաների մասին, որոնք դուռնած են 7-8 տարի առաջ, ուստի եւ ես նրանց կարող եմ նայել ու նայում եմ իբրեւ օտար մարդ եւ ոչ իբրեւ հեղինակ։

Առաջիկայից մի զազանեք, որ ոչ ոք չգիտի։ «Ալիանջ» սկզբնապէս դրուած է իբրեւ պոեմ։ Կոչում էր «Ինքնադրութիւն»։ Յետոյ զարժեցի

(*) Նամակները ազատարար եմ որոշ կրճատումներով։

«Մարդերգութիւն»։ Այնուհետեւ, նկատի առնելով մեր ընթերցողներին ընդհանուր մակարդակը, որոշեցի պոեմի համարակարգում զրոյիները (1, 2, 3... 24... 37) անջատելով զրեւ առանձին էջերի վրայ, վերնադրել՝ ջոհալով նրանց տալ համեմատական անկախութիւն։ Այդ արեցի, ինչ տակ կ'ուղեի, ոչ թէ զրեւ էջերը շատացնելու համար, այլ այն նպատակով, որ ընթերցողը կարողանայ ուշադիր կարդալ «անկախագրած» հատուածները։ Եւ որովհետեւ ողջ այդ շարքը (բոտ էութեան՝ պոեմը) գրուած է միեւնոյն շափով ու արամադրութեամբ, առնուած է մէկ ընդհանուր վերնադրի տակ, ապա յոյս ունէի, որ նա կ'ընկալուի իրրեւ մի ամբողջական գործ՝ շարուած ոչ թէ իրար հետեւից, այլ առանձին էջերի վրայ։ Այդտեմ։ Գուցէ այս իմ վերջին յոյսը չի՞ արդարացում (այսինքն՝ շարքը չի ընկալուած իրրեւ ամբողջական գործ)։ Բայց եթէ կարգացուի իրրեւ ամբողջական գործ (խնդրում եմ՝ մէկ անգամ էլ կարդաս այդ աշխոյժ), ապա ոչ մի կերպ չեմ համաձայնի թո՛ւ կարծիքին։ Եւ դու ինչպէ՞ս ես այդտեղ միայն խելք տեսնում, դու՜ Վահագն։ Հապա նորից կարդայ այդ շարքի հենց առաջին բանաստեղծութիւնը՝ «Յայտնութիւնը»։ Այդտեղ միայն խելք կայ։ Եթէ ուղում ես՝ այնտեղ չվրտեմ, թէ ինչ կայ, բայց խելք չթո՛ւստած խելքը՝ բնաւ չկայ։ Եւ ողջ շարքը պիտի կարդաս հենց այդ «Յայտնութեան» յուշարարութեամբ, առանց որի բնաւ էլ չես հասկանայ (կամ «միայն խելք» կը համարես) յաջորդ յայտնութիւնները (այս անգամ առանց չափերի)։ Իսկ այդ յայտնութիւնները շատ են եւ իսկական յայտնութիւններ են (այս որակումը մեծամասնութիւն չեմ համարում, որովհետեւ խօսողը, երբորդ անգամ եմ ասում, բանաստեղծ Սեւակը չէ, այլ Բեկարար Սեւակը, իսկ քննադատը իրատեսը ունի նաեւ բարձր խօսքեր ասելու իր հաւանած բաների մասին)։ Ահա դրանցից մի քանիսը. միայն ինչո՞ւ է մեզ թւում, որ մենք պատկել ենք կլէռոպատայի հետ եւ դըրժառուել նրա ձեռքով. ինչո՞ւ ենք մենք՝ արխիւ ուսողներս, խորապէս յարգում մամբրերի փառաբանութիւնն ու ծոռերը. ինչո՞ւ ենք նման Փետրուար ամսին, որ երկարատեւ ու կարճատեւ դիտի. ինչպէ՞ս կարող է երամ թոցնել նմանուել յղապարհների փառացնելուն. ինչպէ՞ս է, որ օրը մեր սեփական երեխան է թւում. ինչպէ՞ս է, որ ջրերի լեզուն մեզ թւում է կիսով սովորած օտար լեզու եւայլն, եւայլն, եւայլն։ Ձմռանանք մի բան. պոեմ-շարքը մարդերգութիւն է, բայց ոչ սովորական մարդու գոյներով։ Նրա հերոսը, ո՛չ ես եմ, ո՛չ դու, ահլի ճիշդ՝ ես եմ ու դու, բայց ո՛չ միայն ես ու դու, այլ բոլոր նրանք, ովքեր ստեղծագործող են, ովքեր ունեն յատուկ այդ ուսկանջ, նեարարային յատուկ համակարգ, ուրիշ հոտոտելիք ու շօշափելիք. այսինքն՝ բոլոր նրանք (կամ միայն նա), ովքեր ունեն ոչ թէ հինգ, այլ վեց զղայարան։ Ով որ չունի այդ վեցերորդ զղայարանը, նա իրաւամբ կարող է այս ողջ շարքը համարել «ուղեղի բորբոս կամ մտքի քաղցան» (իմ բառերով ասած) կամ այդ շարքում տեսնել «միայն խելք» (քո բառերով ասած)։ Որ բոլոր հինգ զղայարանները պիտի այդպէս համարէին՝ գիտէի-էն գլխից։ Եւ տարբերակն այն է, որ դու՜ վեցերորդ զղայարան ունեցողը էլ, այս դէպքում դատում ես միւսներին պէս։ Ձէ՞ որ դու էլ թոշունի երամ խրտեմցնելիս պիտի զգացած լինես, թէ փախցրի մի խումբ յղացում։ Ձէ՞ որ քեզ էլ հաղար անգամ թուացած պէտք է լինի, թէ ջրերի լեզուն հասկանում ես, միայն թէ... պատասխանել չես կարողանում։ Ձէ՞ որ դու էլ յաճախ մտածած պիտի լինես, որ քո մասնապիտոթիւնը այլ բան չէ, քան բառերի ժանդն ու «բառաբոսք» մաքրելը, ինչպէս նաեւ ոչ թէ կեղծիքն ու ճշմարտութիւնը իրարից ընկելը, այլ տարբերելը սուտը՝ կեղծիքից, գութը՝ խղճալուց, պա-

չր՝ համբույրից: Ճիշդ աշխատե՛ք է՛լ՝ դու քեզ պիտի զգացած լինես արթնացող
 Ժամայցից, այն ուղտը, որի պար զայր բռնում է խարխուլ կամրջի վրայ,
 պիտի կամեցած լինես Անհունդաբեր թեման զհայրենի՝ կանչելու եւ մտքովդ
 պիտի տեսնես լինեն բաներ, որ շատ են նման խելաղարութեան, պիտի զգա-
 ցած լինես այն պահերին, երբ

Մնալով մոյլը,
 Նայել լինելով՝
 Մեծամուտ եւ դու,
 Շարունակում ես,
 Ինչպէս... սննեակը մեծ հայելու մէջ.

այդ պահին, երբ դու շատ ես ինքդ քեզ նման, այսինքն՝ բարձր ինքդ քե-
 ղանից: Այն պահերին, երբ ձմրանը «վարդերի կարմիր ցիլն եւ լաւա՛ն քո
 ծխախոտի դառն ծխի միջից», եւ ահա՛ զգում ես, որ «երբ արեանդ լուցկի
 մտնեցնես՝ այլուց մոյլալէս կարող է... վառուել»:

Եւ այս ամէնի մէջ տեսնել միայն ինչ՝: Ամբողջ խելքիս օգնութեամբ
 էլ ոչ մի կերպ չեմ կարողանում հասկանալ, թէ՛ այդ ինչպէ՛ս եւ դու (ոչ թէ
 ուրիշները եւ հաղաբաւորները, այլ դու) միայն խելք տեսնում այնտեղ, ուր
 կայ... շատ բան կայ, որ կուշում է երկու բառերով՝ վեցերորդ զգայարան:
 Իսկ «Վերնագիրը վերջում»...

Ես շատ եմ ցաւում, շատ-շատ, որ միամտութիւն (աւելի ճիշդ՝ ըն-
 թերցողի վրայ աւելորդ վստահութիւն) ունեցայ այդ 11 բանաստեղծութիւն-
 ների առաջին տողերը վերջում դնելու: Բայց, տէր իմ Աստուած, մի՞թէ
 այդքան դժուար բան է (առաջին բանաստեղծութիւնը կտրուելուց յետոյ)
 նոյն աչքի պէտք վերջին տողին եւ ապա կարգալ բանաստեղծութիւնը: Եթէ
 այդ հասարակ բանն արուի (ինչպէս որ ծրար ստանալիս նախ ետհասցէն ենք
 նայում, որ իմանանք, թէ՛ նամակն ումից է), ապա «Վերնագիրը վերջում»
 11 զլիտնի այդ «պոեմը» պիտի որ թուայ... Եթէ ես կտրուայի այդ «պոեմը»
 մէկ այլ բանաստեղծի դրբում, հաւաստեցնում եմ քեզ, որ քեզ նման կը բա-
 ցադանէ՛ք:

— Ահա եւ շտեմնում բան:

Եւ կը կրկնէի մի քանի անգամ:

Իսկապէս էլ «Վերնագիրը վերջում»-ը եւ համարում եմ իմ բոլոր դը-
 բաններին մէջ հաղուադիւտներից մէկը: Եւ առայ Աստուած, որ կեանքիս
 մնացած մասում էլ մէկ-երկու անգամ նորից իմ «սեփեակը» մեծանայ ներ-
 չնչանքի «հայելու մէջ» այնպէս, որ դրեմ այդ ուժի, մաքրութեան եւ հըն-
 չեղութեան արիւղ մի քանի բան:

Իսկ դու հաւելի շատ աշխատում ես հասկանալ, ըմբռնել: Այդ նրա-
 նից է, որ առայժմ դու նամակայնութիւնն եւ համարում պոեզիայի արդի
 մետաղադր: Ես այդ համակայնութեան «թեզը զարդացրել եմ» ընդդէմ
 հեռագրայնութեան. եւ միայն: Բայց մի ուրիշ յօդուածում (թէ՛՞ Միլլիայի
 մասին արած զեկուցման մէջ, — լաւ չեմ յիշում) ես աւելի ճիշդ բնորոշում
 ունեմ, որ կտրող եմ վերարտադրել (հապտապ եւ թոռացիկ) հետեւեալ
 կերպ.

Եթէ «հին» բանաստեղծութիւնը նման է հեռուից գրւած նամակի
 (ուստի եւ՝ նկարագրական, մանրամասն, ամէն ինչ պարզ եւ մինչեւ վերջ
 բացատրւած), ապա «նոր» պոեզիան պիտի նման լինի (ուշացած հայերիս
 համար այնտի, իսկ ընդհանրապէս՝ նման է) երկու մտերմների, շատ մոտ-

բխմանը խոսակցութեան, աշխարհի մտերմանը, որոնք իրար հասկանում են կէս խոսքից կամ մի ակնարկով միայն, ուստի եւ նրանց համար ոչ միայն աւելորդ, այլեւ ծիծաղելի է իրար բացատրել բաներ, որոնք վաղուց գիտեն, տակ բաներ, որոնց կարիքը չունեն, տեղի բաներ, որոնք նոյնքան աւելորդ ու ծիծաղելի են, ինչպէս, զիցուք, իրար ձեռք տան ու անուն անելը այն ժամանակ, երբ իրենք ոչ միայն տարիների ծանօթներ են, այլեւ տարիների մտերիմ:

Այստեղ պիտի մի բան անել: Բայց ոչ թէ ես պիտի մի բան անեմ, այլ զու պիտի մի բան անես: Ես, որ հասել եմ շատաժողովրդի մակարդակին, այլեւս ոչ մտադիր եմ, ոչ էլ կարող եմ այսուհետեւ ետ դառնալ դէպի անաժողովրդի շրջանը, ինչպէս որ ոչ մտադիր եմ, ոչ էլ կարող եմ կրկին երեւթայանալ: Ես խօսում եմ իմ մտերիւմների, իմ ամենամերձաւորների հետ, միայն նրանց հետ: Ես ոչ մտադիր եմ (ոչ էլ կարող եմ) օտարանալ նրանց, խորթանալ նրանցից, նրանց անծանօթի տեղ դնել, ուստի եւ պիտի շարունակեմ խօսել աշխարհ, ինչպէս խօսում են նման գէպերում: Խօսել ակնարկներով, խօսել աշխարհ, որ հասկացում կ'էս խոսքից: Մնացածները, եթէ կարիքն ունեն իմ խօսքին (այստեղ եւ մնացած բոլոր գէպերում այս «իմ»ը միայն ինձ չի վերաբերում. այս «իմ»ը հաւասար է «արդի բնաստեղծ»ին), պիտի ջանան մտերմանալ ինձ, դառնալ իմ մերձակորդ. այս գէպերում առանց որեւէ դժուարութեան իրենք էլ կը հասկանան ինձ կ'էս խօսքից, մէկ ակնարկից: Իսկ եթէ չեն ուզում՝ «զու ջո ճամբով, ես իմ ճամբով»:

Ահա այս է ճանապարհը, Վահէ ջան, միայն այս: Եւ, ինչպէս երեւում է, զու պիտի անես եւս մի քայլ, որպէսզի նամակայնութիւնից հասնես կէս-խօսակցութեանը...

Նամակով դժուար է այս դժուար բանի բաների մասին խօսելը: Իմ դրքում հաւատոյ հանդանակներ չառ կան, բայց ամենակարեւորը (մեր աջօրուայ խօսակցութեան համար) «Անպայման պայման» է (էջ 54): Նորից կարգայ եւ եթէ «միայն խելք» էլ թուայ, յիշիր, որ դու ես սխալում: Այնտեղ է իմ շահածոյ կարծիքը աջօրուայ (կամ վաղուայ) պոեզիայի մասին: Եւ իբրեւ արտագրում այդ կարծիքի, ինչպէս եւ ի պատասխան քո անկեղծութեան, ես էլ ասեմ, թէ այս «Մարդը ասի մէջ» գրքում (որի հեղինակին չեմ ճանաչում) ո՛ր բանաստեղծութիւններն են ամէնից շատ համապատասխանում իմ ճաշակին ու պահանջին: «Բարի իրիկուն»—9, «Գլխապառնայ»—24, «Նոր ծանօթութիւն»—27, «Անգատում»—39, «Երբ աչքերն իմ տառում»—45, «Հանգստացրու ինձ»—50, «Անպայման պայման»—54, «Վարք մեծաց»—57, «Ինչպէ՞ս քի բախտ չկայ»—60, «Արշալոյսից առաջ»—62, «Յան է յանախ»—73, «Սեւ կատու»—74, «Ականջից շատ բաներ, ամբողջ Վերնագիրը վերջում»ը, վերջին երկու պոեմը:

Նորից կարգայ նշած բաները եւ կը տեսնես իմ տրամաբանութիւնը (ճաշակը), որ շատ բաներով, երեւի, պիտի հակառակի քո տրամաբանութեանը, եւ նամակի միջոցով ինձ կը հասկանաս, թէ դէպի ուր եմ զբնու՝ զիտակցաբար, որոշակիօրէն, հաւատացած:

Եւ դիւր կրկին, դու էլ քոն պնդիր, քո միտքը բացատրիր, քո կասկածները փաստարկիր: Դրանից երկուսն էլ կը շահենք...

... Նամակիդ երկրորդ մասը նուիրում է մի շատ տարօրինակ, մի շատ ֆարսառոց եւ անպատշաճ բանի, որի մէջ ես ոչ մի տարօրինակ-արտառոց-անպատշաճ բան չտեսայ, ուստի եւ զգացածս միայն ուրախութիւնն

էր, որ արտաթիւնը քեզ համար, քո բանաստեղծական մտածողութեան համար (*): Նման բաներ չառ-չառ են պտտահում, եւ ինձ հետ էլ չառ են պտտահում ողջ կենսութեան ընթացքում: Եւ բնական է դու. միեւնոյն մտածողութիւնն ու զգացողութիւնը ձեռնարկում են միեւնոյն բառերով կամ պատկերներով: Յաւալին այն է, որ ես (տպագրութեան խմատով) կանխել եմ քեզ, Բայց ինձ թուում է, որ քոնոնքն էլ կարող ես տպագրել. ինքս կը վկայեմ (նաեւ գրաւոր), որ այդտեղ ո՛չ ազդեցութեան, ո՛չ էլ առաւել եւս հարատուութեան» հարց կայ: Մի խօսքով՝ դու էլ զբաղվիր մտածել գիտեաս...

Այս տարի էլ Բաքու գալ չեմ կարողանայ. չառ դրադուած եմ տնայնաստեղծիկի դործերով: (Կայ եւ մէկ այլ մեծ դժուարութիւն, որի մասին՝ հանդիպելու, դի երկար պատմութիւն է):

Առողջութիւնս բանի հման չէ: Սրտիս միացաւ մի ուրիշ հիւանդութիւն... Հոգիս դուրս է գալիս: Եստ շուտ ընկայ. չէ՞ որ վաղը (բա, այ քեզ զուգադիպութիւն) վաղը լրանում է քառասուն տարեւ: Այսպէս խաբարըրեւելու համար չառ էր շուտ Իոկ դործի, արածի տեսակէտից՝ չառ է թառ այս ահաւոր 30ը. «անունը կայ՝ ածանումը չկայ» է, ո՛չ աւելի: Ու սիրտս կծկում է այդ մտքից, եւ ուզում եմ ճշալ. «Հըբա կնանքս ինչի՞ ընցաւ»: Մնացել է մի ինչ-որ 10 տարի: Դէ եկ ու շարածդ արա... Անյոյս է... Ինչի՞ վրայ եմ աշխատում:

Վաղուց բանաստեղծութիւններ չէի գրել: Վերջերս, որ ստիպուած եղաւ անկողնում մնալու, մի 1500 տող բանաստեղծութիւններ եմ գրել: Այ, եթէ այստեղ լինէիր կը կարդայի, եւ գրաւք թերեւս աւելի կը բացատրէին այն, ինչ փորձում եմ համակոմ ասել: «Մարդը մէջ քո շահաւանդ ճամբով: Թերեւս էլի դիմադրէիր, բայց պուցէ եւ վարժուելով ո՛չ միայն ընդունէիր, այլեւ շատ հաւանէիր: (Վարժուելը չառ մեծ բան է, այսինքն՝ ուժեղ բան, թերեւս կեանքի աննման զոր բանը, — մի ծիծաղիր): Յամենայնպէս մի երկու հոգու կարդացել եմ. ասում են, որ աւելի ուժեղ են ցալսուր դրածները: Ես էլ եմ այդպէս գրում, բայց կարող է պտտահում, որ սխալում եմ, դի տալ-տալ եմ...»

Ձերմ ողջոյններս սիրելի Մարգարին, Սամուէլին եւ հարցնողաց: Գրիր, երբ որ ուզում ես: Ամօթ է «մի քիչ կասկածամիտ լինելը» կամ մտածելը, թէ «արդէն յոյնեցրել եմ Ձեզ» (այն էլ՝ «Ձեզ»): Սիրով (եւ միշտ) կը պատասխանեմ: Եթէ «միշտ» մէկ-մէկ սուտ է գուրս գալիս՝ ուրեմն ճար շունեմ: Ի՞նչ եղաւ գրելու հարցը: Ուղարկէ՛լ եւ Պեռնատ: Այս մասին անպատճառ գրիր: Դէ, ձեռքս յոյնեց, դիւրն էլ վաղուց է կիտուել:

Համբուրում եմ:

Քո Պարոյր

26.1.64

Երեւան

(*) «Մարդը փոխ մէջ գիրքը լայս տեսակուց յետոյ վ. Յովսէփեանից Յկատեց, որ իր մօտ կան պատկերներ, որոնք յիշեցնում են Սեւակի որոշ բանաստեղծութիւնները: (Ծանօթ. խմբ.):

ՎԱՎԷ, ՍԻՐԵԼԻՍ

... Գլխավորը ընտել էլ մար ձեւի հարցը չէ։ Ձեւի հարց, եթէ ըստ էութեան զատենք, չկայ էլ, որովհետեւ կայ միայն խորքի հարց։ Ուրեմն արդի կամ նոր պոեզիա ասելիս ես ընտել էլ նկատի չունեմ, թէ՛ այս կամ այն բանաստեղծը ի՞նչ ձեւով է գրում՝ ղիցուք, քառերյակով, թէ՛՞ ազատ ոտանաւորով։ «Վարժ մեծաց»ը ես համարում եմ իմ յաւագոյն բանաստեղծութիւններից մէկը։ Գրուած է քառերյակով։ Կարող էր նաեւ յանգուորուած լինել։ Գրանից (դրանցից) ոչինչ չէր փոխուի։ Ամէն անգամ երբ մար ասեն կամ արդի ասեն, սերունդները միշտ էլ նկատի կ'առնեն մտածողութեան եզրանակը, մտածողութեան աստիճանը, բնութիւնն ու մարդուն «կարգալու» կերպը։ Ահա այս է խնդիրը։ Եւ ուս յաւերժական խնդիր է։ Այստեղ ոչ մի անսովոր եւ արտաոտց բան չկայ։ Եւ հնացածութիւնը վրայ է հասնում լոկ աջն ժամանակ եւ սոսկ այն պատճառով, որ յաջորդ սերունդների մտածողութեան եզրանակը փոխուած է, մտածողութեան աստիճանը բարձրացած (կամ բարձրանում)։ Ճաշակն էլ (սերունդների) ձեւում է հենց այդ աստիճանի կամ եզրանակի վրայ։

Հին-հին բաներ եմ ասում, բայց այդպէս է. նորի մասին խօսելիս էլ առանց հին ճշմարտութիւնների եղյալ չեմ գնաց։

Այս հարցին ուզում եմ կեռ տնել ու միացնել նաեւ յանդի խնդիրը։ Ինչու՞ եւս դու այդքան լիազորութիւն տալիս յանդին։ Ըստ որում այս հարցը տուողը մեծամտութիւն ունի կարծելու, որ ինքը շատ լաւ յանդարան է։ Իսկապէս էլ, ինձ համար յանդուարելի ջուր խմելու պէս բան է. մէկ վայր-կեանում մէկ յանդի համար գլուխ է գալիս 1(1-20) յանդ։ Կարող եմ հնչուութեամբ կապել այնպիսի բարդ ու ճոխ յանդեր, որ քէֆդ գայ։ Ու եթէ ոեւէ մէկը բարկացնի ինձ (կամ ինձ մեծամիտ համարի), կրկու. օր կը ծախեմ եւ իմ պրծններից կը հանեմ աշիպիսի եւ աշիբան լիահունչ ու բարդ յանդեր, որ հետո չեն կարողանայ մրցել Սայաթ-Նովան ու Համօ Սահակին էլ (սրանք են ամէնից լաւ յանդաւորողները)։ Ուրեմն ես չեմ խօսում իմ չիմացած բանից։ Այդպէս վարում են շատերը (աւելի ճիշդ՝ համարեա՛ր բոլորս)։ Իր չիմացած-չկարողացածը մարդ արարածը հակուած է շքեղանելու։ Ես խօսում եմ իմ իմացածի եւ լաւ իմացածի մասին, ուստի եւ իմ խօսքը ստանում է կրկնակի արժէք։ Յանգը լուր բան է, լաւ յանդը՝ սքանչելի բան։ Բայց — մի՛ շտապիր գարմանալ — յանգը բանաստեղծութեան երկրորդական, ոչ-մտական յատկանիշն է, որովհետեւ բանաստեղծութիւնը բնաւ էլ համարժէք չէ չափածոյին։ Եւ ի դուր են մեր ականջին յաճախ հոմանիշի պէս հնչում այդ բառերը՝ բանաստեղծութիւն ու չափածոյ։ Աւելին կ'ասեմ. իսկական, քարձր, վսեմ բանաստեղծութիւնը բանաստեղծութեան այլ սովորական տարբերելու համար հարկաւոր է ջնջել (փորձի համար) յանգը։ Եթէ յանգերը ոչնչացնելուց (դիտմամբ ջնջելուց) յետոյ էլ բանաստեղծութիւնը ոչինչ չի կորցնում (կամ չնչին բան է կորցնում), ապա զործ ունենք իսկական, քարձր, վսեմ բանաստեղծութեան հետ։

Նոյնը՝ նաեւ չափի եւ կշռոյթի (ոթմի մասին) Սրանք էլ, որքան տարօրինակ թուայ, զարձեալ երկրորդական, անանցուած, անմտական յատկանիշներ են իսկական բանաստեղծութեան։ Ես կեանքումս դեռ անշափտեկաւ թ բան չեմ գրել, որովհետեւ դեռ իմ ներշնչումը այդքան ուժեղ չի եղել... Յաճախ նոյն կշռի (նոյն արժէքի) բանը յանդով ու չափով անհամեմատ շահական է դառնում, ինչպէս որ քիչ ջուրը լաւ աշխատացնելու հա-

մար տառւ հռնել է պէտք։ Բայց մի՛ մոռացիր, որ Բիշ ջրի համար է պէտք տառւ քաշել։ Իսկ եթէ ջուրը շատ է, իսկ եթէ վարար է եւ անպին, այդ դէպքում կարծեմ ջրի հունը ասու չի կոչում եւ ոչ էլ այդ ջուրը՝ ասուակ։ Արդէն զրնդում են ուրիշ բաներ՝ գետակ, գետ, հեղեղ, եւայլն, որոնց հոսքը ինքն է դոնում իր ճանապարհը եւ կարիք չունի բա՜ն ու բահուորի։ Բայց անա՛ տապուկ է այնպէս, որ առում թելադրում է գետակին ու գետին։ Բա եղա՞ւ։ Ձեզաւ։ Հսկողական աւելի ճիշդ է։ Խնդրեմ, սրանից յետոյ միշտ աշխատիր մտովին ջնջել կարգացած ու բանաստեղծութեան յանգերը, ու կը տեսնես, որ այդ յանգերը, ըստ մեծի, այլ բան չեն, քան խեղճուկրակ (յա՛ճախ պիտի ու չքեղ) քոզ՝ ծածկելու համար անբանաստեղծականը։ Միայն թէ՛ ինձ ճիշդ հասկացիր, ես յանգերի դէմ չեմ, ես դեռ շատ յաճախ յանգերով կը գրեմ ինքս։ Ես դէմ եմ զանազն չի կարելիք, զանազն էլ բանաստեղծութիւն» ասողներին։

Որ յանգը (նաեւ չափը) ճշմարիտ բանաստեղծութեան համար երկրորդական-երրորդական յատկանիշներն են՝ վկայ «Երգ-երգաց» (ո՛չ իմը, այլ Աստուածաշնչին)։ Ո՛չ յանգ կայ, ոչ էլ չափ, իսկ համաշխարհային բանաստեղծութեան զլուխ-գործոցն է մնում նաեւ հիմա։ Վկայ՝ բոլոր հեղեր (մեր Նարեկացին էլ հետը)։ Բոլոր էպոսները (մեր Ծոռերն էլ մէջը)։ Վկայ՝ իսպանացիներ (տասից աւելի) դրականութիւնները։ Եւ ինչո՞ւ այդքան հեռանանք, վկայ նաեւ Պուշկինն ու Բլոկը, ո՛չ միայն Ռեյմոնդն ու Միամանթոն, այլ նաեւ Վարուժանը (որի բանաստեղծութիւնների մեծ մասը, նկատե՛մ եւ արդեօք, գրուած են նոյնպէս անյանգ)։ Այսքանից յետոյ՝ քեզ եմ հարցնում. այդ որոնք, ո՞ւմ աջով եւ ի՞նչ անջնջելի տառերով է գրուած, թէ բանաստեղծութիւնը կա՞մ յանգաւոր ըլլալու է կամ բնաւ ըլլալու չէ։ Այդպէս կարող են ասել միայն խեղճերը (հետո քեզին)։ Իսկ այդ խեղճութիւնը կարելի է (դրաբար ասած) պարզ կարգացանել շատ հասարակ մի առաջարկով։— Հապա, հոգեակա, փորձիր մի անյանգ բանաստեղծութիւն գրել։ Եւ կը պարզուի, որ յանգի դէմ խոսողների մեծագոյն մասը չի կարողանայ իր բանաստեղծ իննին՝ ապացուցել, որովհետեւ բանաստեղծն այն մարդը չէ, որ ունի (կամ ձեռք է բերել) չափածոյ խօսելու աւանդութիւն, այլ այն սակաւագիտ արարածը, որ մտածում է իւրատեսակ, աշխարհին ու իրեն նայում այլապէս, ծանօթ խօսքով՝ ունի պատկերաւոր մտածողութիւն եւ (աւելացնենք) հոգեաւելման կարողութիւն։

Ուրեմն, եկէք խօսենք այս պատկերաւոր մտածողութիւնից եւ հոգեաւելման կարողութիւնից, եւ ոչ թէ յանգ ու վանկից, չափ ու կշռութից...

Վասնէ սիրելի, մի տեղ էլ ճիշդ չեմ հասկացուել։ Ես պարզապէս ուզում եմ բացատրել «Մաշտոցաների» (նաեւ «Ջալալի») համընդհանուր յաղո՜ղաբանի դադանիքը։ Այն, որ դրանք մեր հոգուց են խոսում, հայի հոգուց։ Այստեղ միջակ ու դրանից բարձր ու ցածր մեր ընթերցողները համապատասխանում են (ներքի այսպէս ասելու համար), համաճարակաւորում եւ... Պ. Սեւակը շահում է։ Իսկ երբ նա նոյն սեփով եւ մտածողութեան նոյն եղանակով մէկ այլ բանի մասին է խօսում (ոչ հայկական), արդէն սկսում է տարակարծութիւնը։ Իսկ եթէ այդ համաճարակ ընթերցողներին քննել փորձես (հատուած նա հատուած), ապա կը տեսնես, որ նրանց համար շատ ու շատ բաներ բնաւ էլ հասկանալի չեն (ուրեմն եւ՝ խրթին-խեղճ-չոր են) եւ «Ջալալի» եւ «Մաշտոց»ի մէջ, ինչպէս որ հասկանալի չեն միւս (ուչ հայկական) բաները։ Իսկ աշխատել միայն «հայկական լեզուով», նշանակում է ո՛չ միայն կամովին ինքնասպան լինել, այլ ինքնասպանութեան տանել հենց

ողջ հայկականը՝ մշակոյթն էլ, ուզին էլ: Որովհետեւ մենք (իրբեւ ազգ) կարող ենք դուրս հանել միայն մէկ դէպքում՝ երբ չմնայում, դռնէ առստականի մակարդակից ետ շմուշում: Հոկաւակ դէպքում՝ վերջ, ինչքան էլ խօսես Տիգրան Մեծից ու Մաշտոցից, Խորենացուց ու Նարեկացուց: Այսինքն՝ վարուել հենց Տիգրանի, Մաշտոցի, Խորենացու, Նարեկացու պէս: Իսկ Տիգրանը երկրները պահելով չէր գրադուռ, այլ նաեւ իր ազգին համաշխարհային (այն ժամանակ՝ հելլենիստական) մշակոյթի հետ հաղորդակցելու, դուստանների կողքին թատրոն ստեղծելու (հային) դործով: Եւ Մաշտոցն էլ եկաւ մեր յետամնացութեանը վերացնելու. նրա շնորհիւ մենք զարմանք գրասէր ժողովուրդ: Նոյնը նաեւ Խորենացին ու Նարեկացին...

Իսկ եթէ մենք (ամէն մէկս մեր ուժի չափով) նոյնը չանենք՝ ի դուրս է ամէն ինչ մեր չար քախտի ուսին դրել: Եւ ինչքան մեր ժողովուրդը (տուեալ դէպքում՝ իմ բնթերցողները) միան իրենց այն հոգեբանութեան մէջ, որ կարելի է ձեւակերպել «մեր իւրով տապալուեմք», այնքան վատ մեղ համար, իրբեւ ազգի: Դրանով, հենց զրանով ենք մենք անթանաք ու անզրիշ ստորագրում մեր կործանուելու վճիռը...

Հիմա գամ ակնարկին ու կէսխօսքայնութեանը:

Դու ինձ կամ ճիշդ չես հասկացել, կամ հասկացել ես թերաւ: «Այն խնդները, — գրում ես 21 եւ 22րդ դարերի մարդկանց մասին, — ինչպէ՞ս պիտի նրանք կէսխօսքով հասկանան, թէ ինչն ենք ակնարկում մենք»:

Ակնարկել չի նշանակում քերատ խօսել, եւ կէսխօսքով գրել չի նշանակում կիսատ գրել: Ակնարկել եւ կէսխօսքով ինչ նշանակում է ակնորդ բան չափել, տղայամտութիւն չափել, չգտնել ու արտայայտուել մեր պայաքիկների կամ ելիսաբեթի պէս: Գտնել ու մտածել մեղ նման՝ 1964 թուականին չափահաս զարժան մարդկանց պէս: Ես երբեք չեմ, որ տմէն բան ծամես ու բերանս դնես: Դա ես ո՛չ միայն ուտել չեմ կարողանում, այլեւ գրանք իմ ուրաւ խառնում է, որովհետեւ, կրկնում եմ, ես երկխոս չեմ: Ես ուզում եմ ինքս ծամեմ եւ զգամ ճանաչելու ուրախութիւնը: Դու ինձ թուարանական խնդիր մի՛ բուցատրիր, որովհետեւ ես աշակերտ չեմ: Դու ինձ հանրահաշուական (նոսեւ՝ բարձր մաթեմատիկայի) խնդիր տուր, որ ես ինքս լուծեմ եւ զղան ճանաչելու ուրախութիւնը: Այս աշխարհին եւ մարդկանց եւ արդէն ծանօթ եմ: Այս աշխարհի եւ մարդկանց մասին դու հետո մի՛ խօսիր (արեւմտահայի ասած) սանկ-նանկ ասելով այն, ինչ ես գիտեմ եւ ցոյց տալով այն, ինչ աչքս նկատել է վաղուց (եւ ոչ մէկ անգամ), թէ չէ ես խօսքդ կը կտրեմ (նախ՝ քաղաքավորի, յետոյ՝ կոպտութեամբ), ասելով. «Առա՛ջ անցիր, հասկացա՛նք»:

Գրել ակնարկով եւ կէսխօսքով նշանակում է թոյլ շտալ, որ ասին՝ «լա՛ւ, հասկացա՛նք, տա՛ւ շտալ... էդ գիտե՛նք, բան ունեւ՝ բան ասա»: Եւ ճիշդ ենք այսօր մենք, ինչպէս որ ճիշդ էր Թումանեանը երէկ, երբ իր օրերի բնթերցողները մեխուած էին պատկանեանական մակարդակին: «Պղնձէ փաղափի պատմութեան» (դրանից առաջ էլ՝ Յայմաւաւրբի եւ Հարանց վարքի) նաղաշեքիաթային մակարդակի համեմատութեամբ «Ամսյշն էլ այլ բան չէ, քան ակնարկով եւ կէսխօսքով ստեղծուած զործ»:

Ու եթէ մենք էլ այսօր ակնարկով եւ կիսախօսք խօսենք՝ այս անգամ ո՛չ միայն Թումանեանի, այլեւ Տէրեանի համեմատութեամբ, դրանով մենք ոչ թէ անհասկանալի կը դառնանք 21 եւ 22րդ դարերի մարդուն, այլ ուղիղ հակառակը՝ հասկանալի կը դառնանք Թումանեանից (եւ Տէրեանից) աւելի, որովհետեւ դրանով մենք ասելի կը մօտենանք 21 եւ 22րդ դարերի մարդու:

մտաւարկութեամբ, ինչպէս որ թուամանանի ակնարկով ու կիսախօսք առուած «Անոյշ»ն էլ այսօր մեզ աւելի է հասկանալի, քան նրանից առաջ (եւ դժբախտաբար յետոյ) դրուած մանրամասն լրտեսք զնամակները: Իսկ մէջքէ նոյնը չի ապացուցում նարեկացին, իմ ու թո՛ւ նարեկացին: Նրանից ո՛չ միայն առաջ (դժբախտաբար՝ չղիտենք), այլեւ յետոյ, քանի՞ դար դրել են շատ տաղանդաւոր մարդիկ, բայց այսօր ամէնից աւելի նա՛ է մեզ մօտիկ եւ հարողատ (ո՛չ միայն հայերին, այլեւ Ֆրանսիացուն): Ինչո՞ւ: Որովհետեւ (իմ ու թո՛ւ կրկնած խօսքով ասած) նա է ամէնից աւելի իր ժամանակին դրել ակնարկով եւ կիսախօսք: Դու երկու դար ժամկէտ ես տալիս (21—22րդ դարերի): Իսկ չէ՞ որ նարեկացին բռնել է ամբողջ 10 դարի քննութիւն: Էլ կասկածի տեղ մնում է...

Իմ ակնարկելը դու մի հասկացիր բռնացի, խօսակցական իմաստով: Ակնարկով խօսել եւ կիսախօսք գրուցել նշանակում է շարել սրբատաշ քարերով՝ պատկերը-պատկերի, զգացմունքը-զգացման, միտքը-մտքի, հոգեկան գիւտը-գիւտի կողքին, կիւլ-կիւլ, եւ ոչ թէ մեր գիւղական տղաների շարով, երբ քարքարուն չի բռնում, ուստի եւ արանքները մեծ ու փոքր խճեր են խրում, տակը մէկ այլ քար խոթում, վրէժն դառնում դնում, հետեւից պոչկապ տալիս եւ ի լրացումն այս ամէնի (լատադոյն դէպքում), ջեխի կամ կրի շաղախով քարգերը (այսինքն՝ դարձերը) առնում, որ նշանակում է շարուածքի ծակուծակերը մի կերպ փակել:

Պարզ է: Եթէ ոչ՝ նորից կ'անդրադառնամ: Իսկ հիմա աւելացնեմ, որ այս ամէնը գլխի գլխին աւետարան կարգալուծ պէս կտրող է հնչել բոլոր նրանց համար, որոնց մտածողութեան եղանակը պարզապէս հին է, ապարդիական, երէկուայ եւ հերոսայ: Առտուած ջանի, որ նման մարդիկ ենթարկուեն իմ այս (առայթմ ժամանակներումի տուած) պահանջին. դրանից ոչ ձուկ է, ոչ միսի պէս բան կը ստացուի: Եւ վերջապէս, եւ ոչ թէ գործում եմ ըստ այս եղբայրանգումների, այլ ինքս այս եղբայրանգումների եմ հասել իմ դործելու ընթացքում: Այսինքն՝ մտածողութեան եղանակն եմ դարձրել կարծիք եւ ոչ թէ կարծիքի վրայի գցել մտածողութիւնս (որ անկարելի է): Բայց մտածողութեան իմ եղանակը միայն իմը չէ, թէ չէ մի արժէք էլ չէր ունենայ: Դարինն է, ժամանակինն է մտածողութեան այդ եղանակը, ուստի եւ որտեղ-որ է մտածողութեան այդ եղանակը ընդհանուր կը դառնայ բոլորի համար: Այդ «որտեղ որ է»ն կարող է տեսել 10 ասրի կամ 30 ասրի: Դա չէ կարեւորը: Կարեւորն այն է, որ դա չի կարող ընդհանուր շղատնայ բոլորի համար: Ու հենց որ դարձաւ (աւելի ճիշդ՝ դրանից դեռ շատ առաջ, գուցէ հենց հիմա)՝ կը դան նորերը (եկել են երեւի), որոնք կ'ըմբոստանան ընդհանուր դարձած այդ մտաեղանակի գէմ (այսինքն՝ ալսօրուայ իմ ասած «անընդունելի» բաների գէմ) եւ, խօսելով նորի, արդիականի անունից, կը պահանջեն իրենցը: Նրանց կը շուտցեն, նրանց բանաստեղծ լին համարի, նրանց բերանը կը փակեն գուցէ եւ իմ անուշով նրանց գրածները կը համարեն շոր-խելօք — «ինչ ուզում ես ասա, բայց ոչ բանաստեղծութիւն» — օրէկինալութեան մարմաջ եւային, — բայց ճիշդ կը լինեն նրանք: Եւ այսօրուանից էլ ես նրանց կողմն եմ կանգնած, եւ նրանց հետ եմ, եւ օրհնում եմ նրանց ճանապարհը...

Քս Քրայդիսն շատ լաւ բանաստեղծութիւն է եւ շատ աւելի ճշուր-քաղաքական, քան ինձ ծանօթ քո բանաստեղծութիւններից շատ-շատերը: «Բարդաւ» (նաեւ, յիշում ես, «Քամու») ճանապարհն է ճիշդը, յիշիր մէկ-կրկնաբար: «Բարդի»ն, ի հարկէ, աւելի կը լահէր, եթէ տափակ չլինէր նրա

մէջտեղը եւ... պահպանուած լինէր շափը, որովհետեւ դա է հենց ասածս
այն «ջորրը», որը հինգ աշխատեցնելու համար առու փորելն անհրաժեշտու-
թիւն է: դեռ չէր, ոչ էլ հեղեղ, այլ աղբիւրի կէս կամ մի թափ ջուր, որ չպի-
տի ճանապարհին դուր կորչի այս ու այն քար ու թփի տակ: Իսկ ընդհանուր
առժամբ՝ իսկական քանոստեղծութիւն է եւ ոչ թէ (մեղա՛յ Աստուծո՛ւ)...
արժանի:

Այ, եթէ «նաբեկացի» էլ դրած լինէր մասնադուրեւան այդ մեռում...
Դժբախտաբար, այլ կերպ ես գրել: Հենց այն կերպ, որի դէմ եմ ես պրոս-
(ի՞մ սեփականելը նկատի ունենալով եւ ընդհանրապէս) արդէն որեքորդ
անդամ:

Սկիզբը լու էր: Մտքիս մէջ «կեցցես... կեցցես» սուկով՝ ուրախա-
ցած վաղեցի եւ վաղեցի, պատահած խոչ ու խճերին աչք չգարձնելով, բայց
վերջի վերջոյ կանգ առայ դառնացած: Այդ ոճը նարեկացու ժամանակ
կոչուած էր ճարտասանութիւն կամ հետադարձութիւն, հիմա՝ վերջինս: Դրա
եւ ներքոգովկերպութիւններէ միջեւ կական ոչ մի տարբերութիւն էլ չկայ,
որովհետեւ երկուսն էլ քանոստեղծութիւն ասուած ցորենի քեփ են եւ ոչ թէ
ախիւ՝ տաք ու փափուկ եւ անդարտոր ու կենսաաղարկել ալիւրը: Դու, Վահէ
տղայ, պատկերով մտածել զիտես: Եթէ չլինէր դա, ես քո մասին ուղղա-
մեծ յօդուած չէի գրել, հաւատացնում եմ: Ես այդքան կարճատես չեմ, որ
իր ժամանակին, հենց առաջին իսկ հայկացից, շտեմէի քո հետադարձ-
արտասանական հակումը (առաւել եւս, որ ինքն էր նոյն ախտով, թէ ջարդուած-
քով տառապել եմ միշտ եւ այժմ նաեւ): Բայց զեռ նա չէ քանոստեղծոր, ով
կատարելագործում է ինքն իրեն (իր լաւը), այլ նա, ով յաղթահարում է
ինքն իրեն (իր վատը): Մէկընդմիջում դու պիտի իմանաս, որ քո թուլութիւնը
ճարտասանութիւնն է: Թող աղնիւ լինեն քո մտքերը, բարե՛ք քո միտումներ-
ը, հանրային՝ քո նպատակը, սուր՝ քո խօսքը, կատարեալ՝ քո չափն ու
յանդը, — միեւնոյն է. ճարտասանութիւնը միտում է ճարտասանութիւն, ինչի
մէջ ինքզ. կը համոզուես, եթէ՛ վարուելով ըստ իմ խորհրդի՝ մտովին ջնջես
այդ չափն ու յանդը, կը մնայ այն, ինչ դու մեծ յաջողութեամբ կարող էիր
յօդուած դարձնել կամ «յորդի խօսք» (լուսպոյն գէպուած):

Ճիշդ այդպէս էլ դու պիտի մէկընդմիջա յիշես, որ քո ուժը (եւ ոչ
միայն քո, այլ ամէն մի իսկական քանոստեղծի) նրա պատկերաւոր մտա-
ծելու, աշխարհին, իրերին, ամէն ինչին քանոստեղծական տեսանկիւնից
նայելու մէջ է: Պիտի զարկ տաս սրան, պիտի ինքզ. ամէն անգամ «կանգնես
քո սեփական կոկորդին» կամ զրչիդ թանաքը ծծես, երբ հետադարձութիւնը
զլուր բարձրացնի եւ ջանայ քեզ թռչնել իր ետեւից: Ամէն 5-10 րոպեց յի-
տոյ դու պիտի կանգ ունենաս եւ ինքզ. քեզ հորցնես. իսկ ո՞ւր է այստեղ
թարմ պատկերը, նոր մակդիրը, անսպասելի համեմատութիւնը, քնութեան
նորանկատ այս կամ այն եղբ: Եթէ չկայ՝ ո՛չ միայն պիտի ստուշ չպնաս,
այլեւ ետ դառնաս ու մտնես նախ եւ առաջ այդ 5-10 րոպեիդ «լինել-չլինելու»
խնդիրը, զի նրանք էլ, այդ միակում աղբիւրը իրաւունք չունեն: Ձգտիր
ոչ ինչ ուղղակի շատել: Մի՛ վարձարցիր: (Ախր որ մօտս լինէի՛ր՝ հեշտ էր բա-
ցատրելը՝ քանաւոր): Ձէ՞ որ պատկերաւորութիւն ասածն արդէն ուղիղ
(հիշե՛ք, քուրբի կողմից ասուած-ընդունուած) խօսք չէ, այլ միշտ էլ՝ այս-
պէս ասած՝ չընդուն-չուարուած խօսք: Օրինակ, դիցուք, հաղարաւոր
վայ-քանոստեղծութիւնների մէջ կարդացել ենք. «Դուրս եմ դալիս, որ կա-
նաչով զմայլունեմ»: Այդպէս նաեւ ամէն մի մարդ (առանց մաստակելու
«վայ» կ'ասի. «Ձմայլելի (սքանչելի, հիանալի) կանայ է»: Իսկ Պ. Սեւակ

կոչուածն, օրինակ, չըջում-չուռ է տալիս այլափոխել խոստի անման հա-
մալ հալի վնարնով աչքով: Ծառերն են չարուել իրար ետեւից, կ'ասեն բո-
լորը եւ բոլոր վայ-բանաստեղծները: Իսկ ես անպատճառ շուռ կը տամ եւ
կը ստացուի՝ «ծառնը մայրերին քաղմակէտ են դնում»: Նորից ու նորից
կողպտելով սուրբ ու խեղճ Մեծարեհցին «ըլլայի՞նէր չարելիս կը գրեն»:
«Հազար ու մի քաղաքներում լինէի» կամ «օտար-օտար երկրներում լինէի»:
Իսկ ես «շուռ եմ տալիս». «Սոված են ոտէնս, քոյ հոյ ոտնն մի էի: Եւ
աչքերս են աղւած. չի կշտացնում լոյսը»... Ահա եւ քեզ օրինակներ՝ պա-
տահարութեան քաղաքէն էլ:

Այսպէս, ուրեմն՝ պատկերաւորութիւնն այլ բան չէ, քան չըջուռ-
թիւն կամ շուռտրուածութիւն: Ամենաճիշդիւնն միտքն էլ, ամենապար-
զայինն՝ ոտարկան էլ երբ չըջում-չուռ են տալիս՝ դառնում է բանաստեղ-
ծութիւն, ձեռք բերելով եւ՛. կլորութիւն (անկիւնները մաշուելու իմաստով),
եւ՛ ջերմութիւն, եւ՛... մնացած բաները: Այնպէս որ՝ քա չակերտաւոր եւ
անշակերտ ճարտասանական շատ ու շատ տեղեր կարող են բոլորովին այլ
փայլ ու արարչութիւն ստանալ, եթէ գրանք «չըջես», ինչպէս որ (մի բոպէ
ընդունենք) թարս երեսով փռուած գորգն եւ շուռ տալիս...:

Վաճէ տղայ... յոգնեցի, վաղը, լա՛ւ:

Արի դու, Վաճէ տղայ, «Նամակ»դ վերամշակիւր անյանգ: Մի՛ վախե-
ցիլ իսկոյն, սպասիլ միտքս բացատրեմ: Գրիլ անյանգ, որպէսզի կարողա-
նաս ջոկել շորք թացից, որպէսզի կարողանաս նկատել ճարտասանութեան,
«սուր» խօսքի ականջները, եւ դրանց՝ չենց իրենց նոյն ականջներից բռնած՝
դուրս դնես «Նամակ»իդ միջից: Ու երբ տեսնես (իսկ առանց յանդի շատ
հեշտ կը տեսնես), որ ստացուել է քանաստեղծական, դրանից յետոյ, խընդ-
րեմ, յանգաւորիլ: Յամենայն դէպս վերամշակելիս դոնէ մտովին ազոտուիլ
յանդի թովանքից, որպէսզի կրկին շտա՞թաքես...:

Մնացած մանր ու խոշոր գիտողութիւններս՝ «Նամակ»իդ լուսանցք-
ներում:

Երբ վերամշակես «Նամակ»դ, անպատճառ կրկին կ'ուղարկես ինձ:
Պիտի ոլ լաւ բոն ստացուի: Եւ մինչեւ չստացուի իմ ուղածը՝ օճիքդ բաց
չեմ թողի:

Սպասում եմ նամակիդ եւ նամակներիդ:

Իսրահէլերս՝ սպաներին: Համբարում եմ:

ԲՈՒ Պարոյր

11-2-1964 թ., — Երեւան

Լ. ՄԿՐՏՋԵԱՆ

Իրականության Ընթացք

Եւ Գաղափարախօսական Գործօնները

Այստեղ խօսքը վերաբերում է ոչ թէ ընդհանրապէս վերցրած առարկայական իրականութեանը ու նրա բոլոր հնարաւոր արտայայտութիւններին, այլ միայն եւ միայն աւորեայ կենսական իրականութիւնը, այն էլ բացառապէս մարդկային հասարակութեան գոյութեան ու պատմական ընթացքի առնչութեամբ։ Այսինքն՝ ամենայն առումով իրականութիւնը տնտեսմանօրէն շատ բան է պարունակում, որից այս յօդուածում նկատի է առնւում մէկ թանձրացեալ բընադաւառ՝ հասարակական կեանքի ընթացքը։ Իսկ առաւել եւս հետաքրքրում է այն հարցը, թէ ինչքան եւ ինչ ճանապարհներով են ազդում այդ ընթացքի վրայ գաղափարախօսական գործօնները։

Ինչպէս անըմբռնելի է մարդկային հասարակութիւնը առանց մարդկային անհատների, այնպէս էլ վերլիկներին կեանքը անբաժանելի է հասարակական կանոնարկումներից։ Կամաւոր կամ բռնի ճղնարաններն ու մեկուսարանները իրերի այդ կացութեան հերքումը չեն, այլ վերստին հաստատումը։ Եւ դեռեւս շատ վաղուց յայտնի «հասարակական կենդանի» արտայայտութեան մէջ «հասարակական» նոյնքան նշանակալից է, որքան որ «կենդանի» լինելը եւ ոչ էլ «հասարակական» կապերի մէջ գտնուելը, որը նախ-

նական մտկարդակի վրայ թերեւս էլ հեշտութեամբ փոխարինուելու լինէր «հօտալինով», լիովին չեն բնորոշում մարդու ամբողջական էութիւն ու ինքնութիւնը, եթէ մոռացութեան տուի, որ նա միաժամանակ նաեւ «մոտածող և զէզ» է, դրանից բխող այլեւայլ հետեւանքներով։

Մտածելու կարողութիւնը ինքնարեւարար մարդուն դուրս է բերում կենդանական աշխարհից, ջնջում հողերանօրէն անձուկ ու խաւար գոյութեան սահմանները, ճանապարհ բացում դէպի լուսաւոր հորիզոններ ու անսահմանութիւն։ Այդ ճանապարհին ձեռք բերուած պիտեւիքներն ու կազմուած պատկերացումները աստիճանաբար կուտակւում եւ նորանոր կազակցութիւնների մէջ են դրւում, այդպիսով հող ստեղծելով առաւել խոր դիտելիքների տիրանալու ու առաւել լայն պատկերացումներ կազմելու եւ դրանք հաւաքական կեանքի կազմակերպման ու արդիւնաւորման ընտանառում հաշտի ունելու համար։ Մտածողութիւնը, ուրեմն, այս առումով լոյս է, լոյսի աղբիւր եւ լոյս է սփռում ու լուսաւորում մարդու եւ հասարակութեան կենսական ճանապարհը։ Իսկ քանի որ առհասարակ բնաւ նոյնը չէ խաւարի մէջ կոյրգիւտերան ու խարխալելով շարժւելը եւ իրերի դասաւորութիւնը յստակ-

րէն ցոյց տուող ճանապարհով դիտակցա-
րար ընթանալը, վերջին հաշուով մտա-
ծումն ու մտածման արդիւնքները դառ-
նում են մարդու եւ հասարակութեան
կենսական ընթացքը իմաստաւորող, հեշ-
տացնող ու արդիւնաւէտ դարձնող գոր-
ծօններ: Այդ գործօնները, պէտք է հն-
թաղիւ, անպայման միշտ էլ ուղեկցել
են մարդկային քաղաքակրթութեան ձե-
ւաւորման ալիւսալ վուշներին, այս կամ
այն չափով եւ ուժղնութեամբ:

Մարդու եւ մարդկային հասարակու-
թեան կենսական ընթացքի ու նրա ուղ-
ղութեան վրայ դիտակցարար ազդելու եւ
հենց մարդու ներքին բնածայ շարժիչ
զործօնները ձգտելի եւեթ, որոշ պայմա-
նակնութիւն հաշուի առնելով հան-
դերձ, տնտեսներ զաղափարախօսական
զործօններ, թէեւ մինչեւ հիմա այստեղ
որեւէ բացատրութիւն չեղաւ. առհասա-
րակ զաղափարներն ու առաւել եւս զա-
ղափարախօսութեան մասին: Բայց այսօր
հաղել թէ թերթ ու դէրձ կարդալու ըն-
դունակ ունէ մարդ գտնուի, որ բուրբո-
վին անծանօթ լինի այնքան տարածուած
զաղափարախօսութիւն՝ բառին: Հայե-
րէն զաղափարախօսութիւն կամ զաղա-
փարարանութիւն բառը համարժէք է եւ-
րոպական լեզուներում ընդհանրացած
«իդէոլոգիա» բառին, որն էր հերթին
կազմուած է յունարէն «իդէա» (զաղա-
փար) եւ «լոգոս» (բան, խօսք) հանրա-
յայտ բառերից: Սովորաբար, զաղափա-
րախօսութիւն է կոչուած որոշակի ընա-
րովի զաղափարների, տեսակէտների եւ
պատկերացումների որեւէ ամբողջական
համակարգ, որը տեսարանների միջոցով
մշակուած եւ իւրացուած է հիմնականում
հասարակական ու քաղաքական կողմա-
կերպուած ուժերի եւ հոսանքների կող-
մից, գառնալով նրանց գործունէութեան
գերազանց ու ընդհանուր ուղեցոյց եւ
արժէքների բնութեան չափանիշ: Գաղ-
ղափարախօսութեան կողքին կայ, ի
հարկէ, եւ զաղափարահայեցքը, որը
նոյնպէս անհատական կամ հաւաքական
պատկերացումների ամբողջութիւն եւ
վերաբերմունք է նշանակում, բայց ա-

ռաւելադէս ցոյց է տալիս հայեցողա-
կան, իմացական ու ինքնարաւ մի մտա-
ւոր կայութիւն, մինչդեռ զաղափարա-
խօսութիւնը ըմբռնում է իրրեւ կենսա-
կան առաջադրանքների հետ կապուող
զորդիչ եւ շարժիչ ուժ, կազմակերպիչ
գործօն:

Արդի իմաստով զաղափարախօսու-
թեան համար հիմք ծառայող «զաղա-
փար» հասկացութիւնը, ինչպէս յայտնի
է, վաղուց է գործածուած: Շատ անուն-
ներ շտալու համար յիշենք միայն մեծա-
համբաւ Պլատոնին, որի փիլիսոփայա-
կան ուսմունքի առանցքն է կազմում
հենց զաղափար-«իդէա»-ն: Եւ հետեւա-
պէս պէտք է ընդունել, որ զաղափարնե-
րի ու նրանց նշանակութեան վերաբերող
հարցերը միշտ էլ այս կամ այն առումով
գրադեցրել են յառաջընթաց աշխարհի
մտածողներին: Ձէր կարող անասուել եւ
առհասարակ զաղափարական գործօնի
դերը մարդու եւ հասարակութեան կենսո-
քում, թէեւ այդ առընչութեամբ յատուկ
յիշատակելի ընդհանրացումներ ու հա-
մակարկեր վաղ անցեալում չեն մշակ-
ւել, որովհետեւ դրո կարիքը այն պայ-
մաններում երեւի չի գրացուել: Բայց
այսօր այլեւս թերի է թւում զաղափա-
րական պարզ ու պարզապէս զոր-
ծօնների մասին խօսելը, քանի որ խնդի-
րը իրերի բերմամբ անհամեմատ բար-
դացել է եւ երեւան է հիկլ մեծագործ
«զաղափարախօսութեան» երեւոյթը, երբ
«տգատ ու անկախ» զաղափարներն ան-
զամ կազմակերպուած են, դերեր թա-
տանծնում եւ այս կամ այն հանրային
«ծառայութեան» հետ կապուած, այլ
կերպ ասած՝ ուղղակի զօրակոչուած եւ
մարտական ուժ դառնում:

Հաղիւ երկու դար է, որ գրականու-
թեան մէջ նորամուծութեան կարգով
չընդհատութեան մէջ է գրուած զաղա-
փարախօսութիւն՝ հասկացութիւնը եւ
որը այս համեմատաբար կարճ ժամա-
նակաշրջանում անճանաչելիօրէն ի-
մասու է փոխել: Այսօրուան գրեթէ ընդ-
հանրացած իմաստը պատկերացնելու հա-
մար աւելորդ չէ համառօտաբար ներկա-

յացնել եւ հորցի պատմութիւնը։ Եթէ մի կողմ դենք խորհրդային-կոմունիստական հանրապետարաններն ու գրաւոր այլ աղբիւրները, եւրոպական բազմալեզու հանրապետարաններում ու գրաւոր աղբիւրներում դադարաւորութեան հորցին անհամեմատ քիչ են անդրադարձում, ուղղակի ի միջի այլոց, որի համար, անշուշտ, սկզբունքային պատճառներ կան, իսկ յիշատակելու դէպքում էլ դրեթէ միարեան նշում երեք հիմնական պարագայ։ «Գաղափարախօսութիւն» արտայայտութիւնը ժամանակին նախ եւրեան է եկել իբրեւ զուտ փոխառութիւն հանրապետական ուղղութիւն։ Միաժամանակ ոմանց կողմից բանավիճային նկատառումով զործ է ածուել աւելի կամ պակաս արհամարհական իմաստով։ Եւ վերջապէս, կարելի Մարքսի ու նրա գաղափարական եւ քաղաքական համախոհների նախաձեռնութեամբ, բոլորովին այլ՝ մարտական յատկանիշներով ու դերերով օժտուել։

«Գաղափարախօսութիւն» («Իդէոլոգիա») արտայայտութիւնը իր ծագումով կապուած է Ֆրանսիացի փոխտոփայ Դեստիւս Երասմի մշակած գաղափարահաւաք ուսմունքի հետ։ Կոմս Անուան Լուի-Կլոդ Դեստիւս զբաղւում էր (1754-1836), բժիշկ-փոխտոփայ Ժորժ Կաբանիսի (1757-1808), Կոնստանտին Վոնէէի (1757-1820) եւ մի շարք ուրիշների հետ համարւում է 18րդ դարի Ֆրանսիական «սոցիալիզմ» (զգայապաշտութեան) դրոյթները զարգացնող փոխտոփայների յաջորդ սերնդի ներկայացուցիչ ու նոյնիսկ պարագլուխ։ Իսկ Ֆրանսիական յիշեալ «սոցիալիզմ»-ը իր հերթին կապուած է Կոնդէլեակի անուն հետ։

Հետեւ Բոնո դը Կոնդէլեակը (1715-1780), զոյաւորապէս հիմք ունենալով դեռեւս անգլիացի փոխտոփայ Ջոն Լոկի (1632-1704) կողմից առաջ քաշուած համապատասխան դրոյթները, ի տարբերութիւն Դեկարտի եւ նրա հետեւորդների, իր ուղղութիւնը կենտրոնացրեց զգայութիւնների՝ իբրեւ գիտելիքների

ձեռք բերելու հիմնական, եթէ ոչ միակ աղբիւրի վրայ։ Նա իր աւագ նորոգման, ծնողների կամքին հնազանդուելով, հոգեւորական էր դարձել, իսկ իրականում յիմարի յաշտակուած էր փոխտոփայութեամբ, կապուած ժամանակի տնտեսի մտածողների շատերի հետ, 1768 թ. դարձաւ ակադեմիայի անդամ, սակայն ապրում էր դիւղում՝ բնութեան ծոցում, մտածելու եւ գրելու համար առաւելութիւն տեսնելով դրա մէջ։ Նա դրել է բազմաթիւ աշխատութիւններ եւ իր ժամանակ համարւում էր Ֆրանսիական ռեզոյսիտներից այսպէս ասած պարագլուխը։ Եւ ահա նրա փոխտոփայական հետեւորդ Դեստիւս զբաղւում էր գաղափարակից սերնդի հետ, ի շարք այլ հասկացութիւնների ու դրոյթների, շրջանառութեան մէջ դրեց եւ զգալիորոշափութիւնը։

Դեստիւս զբաղւում էր մտաւոր գործունէութեան գոյնընթաց ունեցել է եւ հանրային-քաղաքական բաւական ազդեկանք ունեցնող դործունէութիւն (ներկայացուցչական ժողովում, հանրային կրթութեան կոմիտէում, Սենատում), յեղափոխութեան օրերին որոշ ժամանակ բանտարկուել է, եղել ակադեմիայի անդամ 1808 թուից։ Նրա աշխատութիւններից մէկը ուղղակի կոչւում է «գաղափարախօսութեան տարրեր»։ Բայց այդ գաղափարախօսութիւնը նրա պատկերացումով պարզապէս «գաղափարների գիտութիւն» էր, գաղափարների զոյացման բնականուր եւ անփոփոխ օրէնքները յայտնաբերելու միջոց, այլ կերպ ասած՝ գաղափարները եւ նրանց ծագումն ուսումնասիրելու մեթոդաբանական համակարգ, գիտակցութեան տեսիլանական բնութեան փոխտոփայական վերլուծութիւն, առանց այս կամ այն հասարակութեան քաղաքական կենսի հետ տնտեսապէս կապուելու որեւէ միտումի։

Նապոլէոնը, ինչպէս յայտնի է, արհամարհական վերաբերմունք ունէր Դեստիւս զբաղւում էր մտաւոր գործունէութեան եւ նրա համախոհների նկատմամբ, նրանց համարում էր «իդէոլոգներ», իսկ զբաղւում էր Ֆրանսիան խզելու գործերի

որտալուրդ» և առհասարակ իր հակառակորդների մտքերը արժեզրկելու համար նա օգտորարար դրանք հեղինակն ուրախ էր «իդէոլոգի», հեղինակներին էլ «իդէոլոգ» բառերով, «իդէոլոգին» ներկայացնելով իրրեւ անիրտական, վերացական և անպատու ըմբռնումների արտայայտութիւն։ Հետագայում հակառակութիւնն աւելի խորացաւ և նա թշնամաբար էր վերաբերում Դեստիւտ դը Տրասիի հանդուրժամիւտ ու մարդկայնական տեսակէտների նկատմամբ։ Այսպիսով, սկզբից եւեթ «զաղափարախօսութիւն» հասկացութիւնը ո՛չ միայն փխխտոփայական որոշակի մտածելակերպ ու համակարգ Փր նշանակում, այլեւ քաղաքական գործիչների ու նրանց հետեւողութեամբ էլ շատ ուրիշների ծաղրի թիրախ։

Իսկ շատ չանցած, մի քանի տասնամեակ յետոյ, երբեմնի համեմատաբար անդամուկ ու անփնտ զաղափարախօսութիւնը որոշ ուղղութեան գրականութեան մէջ նոր բովանդակութիւն ձեռք բերեց, կապուեց հասարակական կեանքի մէջ երեւան եկած նոր ու նպատակայայտ շարժումների հետ։ Մարքսը եւ նրա կողմնակիցները, իրենց աշխարհահայեացքի համաձայն, արմատապէս տարբեր բացատրութիւն տուին զաղափարախօսութեան գոյացման հարցերին և միանգամայն այլ առաջնություններ հետ կապեցին նրա գոյութիւնը։ Հենց իրենց կողմից մշակուած նորայայտ կոմունիստական աշխարհայեացքի հիման վրայ նրանք վերջ ի վերջոյ յորինեցին զաղափարախօսական մի աշխարհապարհակ ու մեթոդական «բազմախոսութեամբ» համակարգ, որի օգնութեամբ իբր միջադպրին բանուոր դասակարգը պէտք է, տարբերային ելոյթներից հետո մնալով, աւելի գիտակցական ու հիմնաւոր դարձնէր իր դասակարգային հետեւողական պայքարը, յաղթէր ու հասնէր բաղձալի անդամակարգ հասարակութեան։ Մարքսի ու մարքսիզմի մասին գրականութիւն շատ կայ բոլոր լեզուներով և այսպէս պարզապէս անիմաստ է յատուկ բացատ-

րութիւններ տալ այդ կաղափարութեամբ, թէ՛ ընդհանրապէս եւ թէ՛ տուեալ հարցի առիթով։ Սակայն աւելորդ է վերլուծել, թէ առհասարակ ինչ վերաբերմունք ունէին մարքսիստները զաղափարախօսութեան նկատմամբ եւ ինչպէս էին պատկերացնում նրա բովանդակութիւնն ու դերը։

Ներկայումս զաղափարախօսական յաւակնոտ նշանախօսքերը այնքան մեծ տեղ են բռնում կոմունիստական աշխարհում եւ առհասարակ կոմունիստներէ բերնում, վարդապետական կարուկ ձեւակերպումների այնպիսի ստրկամիտ պաշտամունք դոյութիւն ունի զանազան շրջանակներում, որ շատերը կարող են անկեղծօրէն, բայց թիւրիմացաբար կարծել, թէ հենց սկզբից եւեթ Մարքսը աշխարհում ուրիշ բան չէր տեսնում, քան զաղափարախօսութիւն, այն համարելով աշխարհի հիմքն ու յիստարնը։ Մարքսի գործունէութեանը եւ ուսումնառին քիչ թէ շատ ծանօթ մարդիկ շատ լուր դիտեն, որ երբեք այդպէս միակողմանի չի դուրեւ հարցը։ Մարքսը ինքը անձամբ գրադուել է առնձին աշխատատար եւ մեծ կենտրոնացում ու լարուածութիւն պահանջող դիտական հետազոտութիւններով, սովորաբար չի վախեցել եւ չի էլ խուսափել իր այս կամ այն կամայ ակամայ վրիպումները հրապարակօրէն խոստովանելուց եւ վաղօրօք պաշտպանած որոշ դրոյթներ վերանայելուց։ Իւրաքանչիւր մտածող մարդու պէս նա կտրականօրէն հրաժարուել է քաղաքացիական միանգամից կազուկարուած մտքեր սերտելուց ու իւրացնելուց։ «Կարլ Մարքսը մարքսիստ չէ», — յայտարարել է նա ինչպէս յայտնի է, որոշ պահի նրա մերձաւոր հետեւորդներն են կուսակցական յատուկ նպատակով կառուցել պաղափարախօսական այն համակարգը, որը երկրէ երկիր եւ առանձնակից տառնամեակ ձեռնարկի նման դորուելով եւ նորա նոր յաւելեալ տարրերով «օժտուելով» վերջին հաշուով հրէշային կերպարանափոխումների է ենթարկուել։

Մարքսը եւ նրա գործակիցները եւս

զաղափարախօսութիւններէ հանդէպ յաւանքի սէր ու պատկառանք չեն արտայայտել, այլ, ընդհակառակն, ամէն տեղի վրայ արհամարհանող են խօսել նրանց մասին, վերջիններս համարելով սոսկ իրականութեան տարրեր մակարդակի ալիքափառած արտացոլումներ մարդկանց զլխի մէջ, իրական հողից զուրկ երեւակայութիւն, պատրանք, յօրինուածք, եւայլն: Բայց նրանք այդպիսի ջրախառն տեսակէտներ են տարածել բացառապէս նախամարքեան եւ արտամարքայական միւս զաղափարախօսութիւնների հանդէպ, իսկ զբա փոխարէն իրենց ուսմունքը բացառութեամբ համարել են միանգամայն ճիշդ, զիտական, որը յենում է կենդանի ու շարժուն իրականութեան, պատմական հեռանկար ունեցող «յառաջդէմ» ու «չեզոքափոխական գասակարգի» վերջին զաղափարի կոռուաններէ վրայ: Այսինքն՝ նրանք սկզբունքով եւ տեսականօրէն առանց ալիքալուծութեան նախապատուութիւնը տուել են հասարակական կենդանի իրականութեանը, մարդկանց գործունէութեանը, թէեւ այդ գործունէութեան սոսկ մասնակի՝ տեսնական, արտադրական կողմերին, իսկ զաղափարախօսութեանը վերապահել անանցեալ, օժանդակները, որը, վերջի վերջոյ, ինչպէս ենթադրուած էր, «անգաղափար հասարակարգ կառուցուելուց յետոյ», ինքնին աւելորդ կը դառնայ եւ կը վերանայ, փոխարինուելով միակ, «համամարդկային տնտեսական զաղափարախօսութեամբ»: Բայց քանի զեռ կոյ զառաջարկային հոսարակութիւն, այդ հաշուով կան եւ համապատասխան դասակարգային զաղափարախօսութիւններ, ուստի՝ անխուսափելի եւ փաստօրէն անհրաժեշտ էր համարուած նաեւ կոմունիստական սեփական զաղափարախօսութեան գոյութիւնը, իրենեւ որոշակի դասակարգի պայքարի զենքի եւ ուղեցոյցի: Նրանք ընդհանուր գծերով այդպէս էին պատճառաբանում իրենց ուսմունքի գոյութիւնը: Սակայն հենց նրանց օրօք եւ, մանաւանդ, նրանցից յետոյ քաղաքական աշխարհում շատ ջրեր հոսեցին եւ շատ ի-

րողութիւններ հերթով պարզուեցին, որոնք այսօր բաւարար հնարաւորութիւն են տալիս առուել հաւատի լոյսի տակ տեսնելու իրականութեան եւ զաղափարախօսական գործոնների փոխադարձութիւնը:

Ճիշդ է, որ մինչեւ օրս էլ մարքեւտական ուսմունքը, պաշտօնական մարկայական, պահում է իր երբեմնի «աւագանի» ունեւը, թէեւ «լենինիզմ» կոչուելով իրր աւելի «միակուտ» եւ «միաձոյց» է դարձել, բայց կոմունիստական ծախալուն քարոզչութեան անդուլ հաւատարմացումները: Բայց զբա կողքին, յայտնի է, որ մարքեւտի զաղափարախօսական գրոյթների թովանդակութիւնից ամենից քիչ բան է մնացել հենց այսօրուան կոմունիստական հակամարտ շարժումներէ մէջ: Անուան մնացել է դրօշներ յորայ, բայց ոչ ծրագրային ողին: Եւ իրականում ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել: Գաղափարական գրիտները ամէն մակրնթացութեան սովորաբար յաջորդում է հերթական տեղատուութիւնը: Ուրեւ նպատակի յծուած զաղափարախօսութիւն, որքան էլ անխցելի ու «անմահ» թուայ եւ հրապարակ լինի, վերջի վերջոյ պէտք է իրականութեան ժայռին դարձուի եւ նրա անոգոք քննութեանը դիմանայ, այլապէս իր հերթին դասադարձութեամբ է ենթարկուելու նախորդած բոլոր տեսակի հանրային պատրանքների ճակատագրին: Կար ժամանակ (թերեւս հիմա էլ շատերի մօտ այդպէս է), որ «զաղափարախօսութիւն» բառը շատերը գործածում էին հեղեղու համար նրանց տեսակէտները, օվքեր ջանում էին իրականութիւնը գոնէ բացատրել զաղափարական տուեալներէ օգնութեամբ, առանց «այն փոխալու» յաւակնոտ յանձնառութեան: Հեղեղներից էին եւ մարքեւտ առաջատար կոմունիստները, որոնք ամենայն ինքնափատահութեամբ յայտարարում էին, թէ իրենց առաջարկածը ուրիշների տուածի նման պարզ ու հնարովի զաղափարախօսութիւն չէ, այլ մի շտեմնուած բան՝ իրական ու փրկարար գիտական ուսմունք: Այժմ ա-

ւելի քան յստակ երևում է, որ առաջին ձեռքից ձեռք անցած «դիտական ուսումունքը» իրականում եւ մարդկանց համար ըստ էութեան աւելի գին չունի, քան երբեմնի այնքան ծաղրուած ու ոչ ոքի չխոստացած ինքնապահ զտգափարախօսութիւնները:

Այժմ ամէնքին յայտնի է, թէ աշխարհում քանի տեսակ ու ինչո՞ւ լցուած քաղաքական կոմունիզմներ կան եւ ըստ էութեան նոյնքան էլ կոմունիստական գաղափարախօսութիւններ: Եթէ երբեւէ ճիշդ լինէր այն պնդումը, թէ կոմունիստական շարժումը անպայման ու անհրաժեշտաբար միասնական է եւ թէ բոլոր երկրների աշխատողները բոլոր դէպքերում նոյն շահերն ունեն, ապա այսօր գոնէ կոմունիստների իշխոնութեան տակ գտնուող երկրները մի ընդհանուր ճանապարհով կ'ընթացային: Մինչդեռ իրականում այդպիսի մէկ ճանապարհ չկայ եւ հենց միակ ճիշդը, արդարեւ ու տրամաբանականը այդ երեւոյթն է, մարդկային կեանքի իրական ընթացքի համապատասխան պատկերը: Ի՞նչ ձմաւանական ու կուռ գաղափարախօսութեան նման խօսք կարող էր լինել, եթէ այդ անոմալիզմի նշանախօսքը տներեսաբար տարածողների տրամադրութեան տակ չլինէին առնուառն սպառազէն հրաժարներ եւ անպարագիծ աշտրեկչութեան այլ աւելի ազդու միջոցներ: Եւ իրականում այնպիսի կացութիւն է տիրում, որ գաղափարների դաժար գաղափարախօսութիւնը, փոխանակ լուսաւորելու մարդկանց ճանապարհը եւ նրանց ազատութիւն կողմնորոշուելու հնարաւորութիւն տալու, դարձել է ոմանց արքայեանութիւնը մեծաթիւ պանդուածների վրայ հաստատ պահելու խաբէական հասարակ միջոց:

Այս յօդուածի սկզբում թեթեւակի ընդդռնեց այն ակներեւ իրողութիւնը, որ եթէ ուսուսարակ մարդու մտքի արդիւնները, իւրացրած գաղափարները որոշ մակարկակի հասնելուց յետոյ լուսաւորում են նրա եւ ընդամենն նաեւ, իբրեւ կանոն, նրա պատկանած հասարա-

կութեան ճանապարհը, ապա գրեթե իսկ դործնականօրէն նպաստում են ընդհանուր յառաջընթացին, իմաստաւորելով, հեշտացնելով ու արդիւնաւէտ դարձնելով այդ ճանապարհը, առանց ի հարկէ, փոխարինելու քուն կենսական նախագրեաններին ու իրական կոռւանդներին: Եւ դա առաջէն է: Ուստի՝ «իմոյժովին աւելորդ կը լինէր անտեսել կամ ուրանալ իմոյսական ու զաղափարական գործոնների գերը մարդու եւ հասարակութեան կեանքում, նոյնիսկ քաղմանիւղ եւ բարդ գաղափարախօսական անընդհանրէ համակարգեր մշակուելու եւ հրաժեղուելու որոշ փուլերում: Բայց այս կամ այն գաղափարը կամ գաղափարախօսքը իսկապէս դրական ու առաջնորդող գործոն կարող է հանդիսանալ առաւելապէս եւ նախ այն դէպքերում, երբ դա սեփական կենսափորձի ու մտածողութեան քնական արդիւնք է, այսինքն՝ միտնումայն ինքնաբերական, հարադատ, իսկ երկրորդ, եթէ սեփական կենսափորձն ու իմացական եզրադրումներն այս կամ այն պատճառով անբաւարար են, ուրիշները մտքի պտուղներից օգտուել գոնէ կամաւոր եւ ազատ կերպով, այլ ոչ թէ բռնութեան տակ, կամ քին հակառակ եւ իր բխտը անիծելով:

Աւելորդ է ներկայացնել այսօրուան աշխարհի գաղափարաւոր քաղաքական պատկերը: Գիտենք, որ ժողովուրդը երկրների մեծ մասում, որտեղ ժողովրդավարական վարչակարգեր են հաստատուած, չեն եղել եւ չկան հանրապարտադիր գաղափարախօսութիւններ, հետեւապէս եւ չկան գաղափարախօսութեան անունով գործող զանազան ճնշումներ եւ ոճերներ: Մինչդեռ այնտեղ, որտեղ կանոնարկուած գաղափարախօսութիւնը կամայաբար պետական կրօնի, դաւանանքի է վերածուած եւ ընթացիկ քաղաքականութեան փաստարկումների առանցքն է հանդիսանում, համատարած ճնշումն ու բռնութիւնները անպակաս եւ անխուսափելի են՝ յանուն «մեծ նպատակների»: Այդպիսի հոգերի վրայ իւրաքանչիւր նոր աշխարհ եկող մարդկային էակ վերին

ճնշման տակ պարտադրուած է իր սեփական ուղեղը «մի կողմ նետել» եւ մըրտածել ու գործել վաղուց այս աշխարհից հեռացած այլեւայլ «ընտրեալ» պաղափարախօսներէ ու նրանց «օրինական ժառանգորդներէ» ուղեղով ու ցոյց տըւած ճանապարհով: Եւ քանի որ իրականում անկարելի է բնականոն կենդանի մարդու աղջկոյի անհեթեթ ինքնահրաժարումը, ստեղծուած է պաշտօնական մենաշնորհալ զաղափարախօսութեան ու մտածող մարդկանց խուշ կամ բացայայտ բախում, անհաշտ պայքար իւրաքանչիւր ապրող էակի եւ ճշիւնուած զաղափարներէ միջեւ:

Այս պայմաններում «մարքսիզմ-լենինիզմի» ամենալազիւ զաղափարներէ մասին անընդհատ ճառելը, ի հարկէ, չի փոխում իրականութիւնը: Դա ո՛չ միայն որեւէ կապ չունի բնակչութեան գիտակցութեան հետ, այլ չի արտայայտում նաեւ «մարքսիզմ-լենինիզմի» անունով բոլոր երդուողներէ իրական մտայնութիւնը: Այսօրուան իւրաքանչիւր «մարքսիստ-լենինիստ» մաղը կարող է իշխողներէ կողմից յայտարարուի մարքսիզմ-լենինիզմից խոտորուած ամէն ինչ, եթէ յանկարծ որեւէ պատճառով սայթաքի եւ դուրսի: Խորհրդային նիւթական զէնքի հասոցութեան շրջանակում եթէ յաճախ չեն պատահում անհատական ու հաւաքական նկատելի ընդօգնումներ զաղափարախօսական ու քաղաքական մենատիրութեան դէմ, դա երբեք չի նշանակում, թէ Ժանրակշիտ հակասութիւններ կամ հակասութեան նախադրեալներ չկան: Հակասութիւնները բոլոր միջոցներով խնամքով թաքցուած եւ սովորաբար «պարզուած» են յետոյ, երբ որեւէ պատճառով հարկ է լինում «լուսարանել» ուս կամ այն քաղաքական հերետիկոսի վարքագիծը կամ հերետիկոսութեան բնոյթը:

Ինչպէս յայտնի է, խորհրդային «հանրապետարանները» նաեւ կոմունիստական շարժման այլեւայլ փուլերն ու ներքին եւ արտաքին գործիչներն բնու-

թաղրելու առարկղում անհամար արտառոց ինքնաթխումներ են պարունակում: Նոյնն է վիճակը պատմութեան գանազան դասուգրքերում եւ աշխատութիւններում: Նմոյշի համար յիշենք միայն մէկ օրինակ: Երբ կոմունիստական Ձիւնաստանը Խորհրդային Միութեան կողքին լինելու պատճառներ ունէր, 1951 թ. Մոսկուայում տպուած «Փիլիսոփայական համարում քաղաքական» Մաօ Յէ Թունը ամէն ինչով, ոտքից դուրս մարքսիզմ-լենինիզմի» գտարին դրօշակակիր էր: 1963 թ. տպուած «Փիլիսոփայական բառարանում», որը համառօտ չէ, ոչ մի խօսք չի առում նրա մասին: Իսկ 71 թ. արշաւային կարգով պատրաստուած պատմագիտական հետազոտութիւններից պարզուած է, որ նա ի սկզբանէ միշտ էլ եղել է յատկապէս չինական գաւառաւորական զաղափարախօսութեան (ուղղափառ կոնֆուցիոսականութեան), ինչպէս եւ 19րդ դարաւերջի չինական բարենորոգիչների, նէօ-կոնֆուցիոսականութեան եւ անիլիստականութեան վերա հետեւորդ, իսկ, ըստ այսօրուան վարկածի, «մայլիսիստ» հետ Մաօ Յէ Թունը ծանօթացել է գաղափարէն աւելի ուշ, երբ կրաւորաբար արդէն ըստ էութեան ձեւաւորուել էր: Մա զեռ հետաւոր, հակա եւ անկախ Ձիւնաստանի գեկափարի գաղափարական կենսագրութեան պատկերն է: Իսկ ներխորհրդային «մարքսիստ-լենինիստներէ» զաղափարական աշխարհը առայժմ լիովին մութն է, թէ եւ դրանց փայլով վնասուած:

Գաղափարախօսական առանձին գործօններ որոշ դէպքերում կարող են իսկապէս շարժիչ ուժ հանդիսանալ հասարակութեան կեանքում եւ ուղղակի թէ անուղղակի դրական հետեւանքներ ունենալ: Բայց քաղաքական շուկայ հանուող սարքովի զաղափարախօսական համակարգերը, ամբողջութեամբ վերացած, ինչպէս ցոյց է տալիս պատմութիւնը, դատապարտուած են կամ մաղ թէ ուշ փշրուելու եւ կամ էլ սեղմուելով քարանալու ու իրական կեանքի ճանապարհը խափանելու: Վերջին զգալու է քիչ թէ

չառ վտերական գաղափարները հարց չի մնում, այլ ուղղակի մերկ ու կուպիտ ծանր բռնություն: Իսկ սովորական բրտնութեան համար, առանց այն էլ, փայլուն կամ անփայլ դադափարներ հարկաւոր չեն ընդհանրապէս, եթէ չհաշուենք ինքնարդարացման անկապ աղաղակները:

Ըստ երեւոյթին, սովորականից տարբեր եւ իւրայատուկ է կոմունիստական դադափարախօսութեան զբօշի տակ ապաստանած իշխանութիւններ հոգեբանական կացութիւնը: Նրանց հարկաւոր է միաժամանակ թէ՛ բռնի ուժ եւ թէ՛ անպայման «ամենայաղթ» դադափարախօսութեան իր տեսակի «սուրբ զիւրք»: Չեն հրաժարուած պունի ուժից եւ չեն էլ ուղուժ ցոյց տալ, թէ իր սեփական ուղեւորով թաղող կենսունակ դադափարախօսութիւն այլեւս չունեն: Ուստի՝ այդ իշխանութիւնների ծառայարարած ներկայացուցիչներին ամէն անգամ խիստ զայրոյթ է պատճառում, երբ արտասահմանեան աղաւթ պայմաններում ապրող շատ մասնագէտներ տեսականորէն ընդհանուր առաջին անգամ «ապագադադափարախօսականացման» հարց են դնում, բնզումին պակագերծում նաեւ կոմունիստական աշխատանքի պետական մենաշնորհ վայելող դադափարախօսութիւնը, ցոյց տալով նրա խորագէտ կեղծ ու տպօրինի բնոյթը, կամ դանում, որ առհասարակ յատուկ միտումներով հիւսւող հատուածում ու շահախնդիր դադափարախօսութիւնները աւելորդ բեռ են մարդկութեան համար, սպառնալից խառնակութիւնների յաւելեալ աղբիւր, մարդկանց առանց այն էլ դիւրարբերութեան ընդհանրութիւնը հրահրող ու նրանց միմեանցից մահացու կերպով խորթացնող արհեստական միջոցները, եւայլն: Մարտնչող եւ մարտակոչ արձակող դադափարախօսները մարդկանց ուշադրութիւնը մեծ մասամբ շեղում են հասարակութեան ներքում գոյութիւն ունեցող հիմնական խնդիրներից եւ խոստումնաւոր ալդ իրական խնդիրների գործարար եւ

անմիջական լուծումները, առաջարկելով առաւել հրապուրիչ, բայց ըստ էութեան ծուռ ու թէական ճանապարհներ:

Ինքնին հասկանալի է, որ իւրաքանչիւր ապրող եւ, մանաւանդ, մտածող ինքնուրոյն մարդ չի կարող չունենալ որոշակի աշխարհայեացք, չի կարող չունենալ դադափարական նախափորութիւններ եւ սեփական պատկերացումներ: Նա չի կարող նաեւ ապագայի ճանապարհը չընթել ու չընտրել ըստ իր միտումների: Աւելի բարձր մակարդակով ու բարձր արտայայտութիւններով նոյն բանն ենք տեսնում եւ հաւաքականութիւնների մէջ, որտեղ անհատ մարդիկ ջանում են համախմբուել ու կազմակերպուել ըստ իրենց նախափորութիւնների ու նաեւ շահերի: Բայց որպէսզի մարդ կարողանայ մարդ մնալ եւ դադափարները՝ իսկուպէ՛ս դադափար, որպէսզի հասարակայնութեն երաշխաւորուի աղուտ ստեղծագործութեան եւ արժէքների ազատ քննութեան սկզբունքը, անհրաժեշտութիւն է, որ պարզապէս անհանդուրժելի եւ օրէնքից դուրս հոմարուի պետական մենաշնորհաւ դադափարախօսութիւնների պարտադիր գոյութիւնը, որից չեն տուժում թերեւս միայն ապուշները, ստորկամիտներն ու հեղինակաւոր բոլորեցի իշխանութեան սիրահարները: Սկզբից եւեթ վերջին հաշուով ինքնանպատակ պայքարի զէնք հռչակուող հատուածապաշտական դադափարախօսութիւնը՝ իր դրօշակակիրների իշխանութեան տիրանալուց յետոյ հեշտութեամբ դարձնում է իրեն ճնշումներին աւելի ճնշելու եւ գրկեալներին աւելի գրկելու ահաբեկչական մեքենայ: Այս տարրական ճշմարտութիւնը գործնականում վաղուց է ըմբռնուել եւ կիրառութեան դրուել դարադաշման որոշ մակարդակի հասած փորձառու ժողովուրդների մէջ: Բայց, ըստ երեւոյթին, կան եւ ուրիշներ, որոնք հակամէտ են ապահովութիւն ակնկալել միայն վերին անառարկելի պատգամներին:

Լ. ՄԿՐՏՁԵԱՆ

ՍՈՒՐԷՆ ՍԱՆԻՆԵԱՆ

ՄԻ ԳՐՈՂԻ ԳՐԱԿԱՆ ՄՏՈՐՈՒՄՆԵՐ

ԵՐԿԻՍՈՍՈՒԹԻՒՆԸ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ Ա Ր Զ Ա Կ Ո Ւ Մ

1

ԵՐԿԻՍՈՍՈՒԹԻՒՆ -- ԴԻԱԼՕԳ

Երկխոսությունն ամեն մի արձակագրի ուժի բաղադրեալ մի տարրն է կաղմում: Այդ այդպէս է, որովհետեւ իւրաքանչիւր արձակագիր իւրովի է մօտենում երկխոսութեանը:

Երկխոսությունը յունարէն դիալոգ բառի հայացումած նշանակութիւնն է: Դիալոգ նշանակում է խօսակցութիւն, զրոյց: Սակայն, ընդունուած է երկխոսութիւն ասել դրաւոր ձեւին, իսկ խօսակցութիւն կամ զրոյց՝ բանաւորին: Անշուշտ, այդ միայն պայմանականութիւն է, եւ ոչ խիստ սահմանափակում:

Արդի միջազգային գրականութեան մէջ մեծ ուղադրութիւն է յատկացւում երկխոսութեանը:

Եւրոպական եւ ամերիկեան գրական պարբերականները յաճախ են հրատարակում մասնագիտական գրութիւններ երկխոսութեան մասին: Գրական գործընկերութեան եւ համալսարանական գրականութեան ֆակուլտետներում երկխոսութիւնը ուսման ծրագրի մաս է կազմում: Ան-

շուշտ, խօսւում է միայն երկխոսութեան գործադրման մասին, քանի որ, ինչպէս նախապէս ասացինք, երկխոսութիւնը ունական է, իսկ ոճ սովորեցնել անկարելի է:

2

ԵՐԿԻՍՈՍՈՒԹԵԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Գեղարուեստական արձակում (նորաժէպ, պատմուածք, վէպ) երկխոսութիւն է կոչւում ստեղծագործութեան այն հատուածը, երբ խօսակցութիւն է դնում երկու կամ ասել անձանց միջեւ:

Տուեալ դէպքում գեղարուեստական գործի հեղինակը կա՛մ դառնում է այդ խօսակցութիւնը կամ էլ լռում է: Այդ երկու ձեւն էլ ընդունելի է համարում:

Երկխոսութիւնը շատ կարեւոր ներգործում է գեղարուեստական արձակում: Գրական տեսաբանները երկխոսութիւնը գեղարուեստական արձակ մի երկի ամբողջական կառոյցի, ինչպէս դիզայնի մի շէնքի փողոցի միայն նայող պատուհաններն են համարում:

Անդիաքի գրական տեսարան Զար-

յըզ Մորդընը ասել է, թէ երկխօսութիւնը լուսաւորում է արձակը:

Բայց միայն այդ չէ: Կան երկխօսութեան բազմաթիւ աստեղծութիւններ:

Դրանցից են՝

1.— Երկխօսութիւնները կամուրջներ են հանդիսանում զեղարուեստական գործի զարգացման ընթացքում, հեղինակի պատմութիւններէ մէջ, եւ թարմացնում հեղինակի խօսքը:

2.— Երկխօսութիւնները շարժում եւ զարգացում են տալիս տուեալ երկի բովանդակութեանը:

3.— Երկխօսութիւնները կենդանութիւն ու երանդ են բերում ստեղծագործական արձակին:

4.— Երկխօսութեան միջոցով մի նոր դրուած է մտքում երկի մէջ, եթէ այդ դէպքեր մաս է կազմում բովանդակութեանը:

5.— Երկխօսութեան միջոցով գործող անձինք դրեւորում են՝

ա) Իրենց հոգեկան աշխարհները,

բ) Իրենց աշխարհահայեցողքներն ու փիլիսոփայական հասկացողութիւնները,

գ) Իրենց մտանցումները կեանքին եւ կեանքի թաղման զբոլորներին ու երեւոյթներին:

6.— Երկխօսութեան միջոցով պարզուում, բիրեղացւում է սուսալ երկի գործող անձանց, կամ տիպարների փոխադրութեանը:

Սակայն այդ բոլորի փոխարէն կարելի է ասել, որ՝

ա) Երկխօսութիւնները զարգացնում են նորոյն պար, պատմութեան կամ վէպը,

բ) Ցուցադրում են տիպարները եւ,

գ) Տրամադրութիւն եւ մթնոլորտ ստեղծում ստեղծագործութեան մէջ:

3

ԵՐԿԽՈՍՈՒԹԻՒՆԵՐ ԲՆՈՅԹԸ

Անշուշտ, երկխօսութիւնը հրաշալի միջոց է արձակագիրների ձեռքին, իրենց ձայնից բացի ընթերցողների ականջներին հասցնել նաեւ իրենց երկերի հերոսներին:

Ներքին ձայնը՝ խոսքը, զիւր, ճիշդան, հանդարտ, ջղախիւ, երդեցիկ, եւայլն: Հենց իրենց հերոսները կամ գործող անձանց խօսքով պատկերել նրանց՝ մէկին համեստ, միւսին գոռոզ, մի երրորդին ինքնահաւան, մի չորրորդին պոռոտախօս, մի հինգերորդին անկեղծ, մի վեցերորդին երկերեսանի, մի հոթներորդին հպարտ եւ պէս-պէս քաղմաթիւ այլ տիպարներ:

Յետոյ էլ երկխօսութեան միջոցով կեանք ու շարժում մտնել գրութեան մէջ, երանգ տալ ստեղծագործութեանը, կենդանացնել այն: Մթնոլորտ ստեղծել:

Այդուհանդերձ, երկխօսութիւնը ոչ միշտ արդիւնաւէտ կերպով է օգտագործւում գրողների կողմից:

Անշուշտ կան գրողներ, որոնք այն գործածում են շատ յաջող: Սակայն դրանք էլ կան, որ այն շատ քիչ են գործածում կամ էլ ամենեւին չեն գործածում: Դրա հակառակը, գրողներ էլ կան, որ շարաշահում են երկխօսութիւնը եւ իրենց ստեղծագործութիւնները միայն երկխօսութեամբ են շարադրում, մոռանալով, որ գեղարուեստական արժանիք թափալուցելու չէ: Գրողներ էլ կան, որոնք գիտակցելով երկխօսութեան նշանակութեանը, հենց ասենք, գրութեան արտաքին գրաւորութեան համար, իրենց ստեղծագործութիւնները լցնում են անխմատ խօսակցութիւններով: Գրողներ էլ կան, որոնք երկխօսութիւնները գրութեան լինում արեւմտեան համար:

4

ԵՐԿԽՈՍՈՒԹԻՒՆԵՐ ԶԵՆՈՒ ԵՒ

ԸՆԹԵՐՑՈՂԻ ՀԱՄԱՐ

Ոչ ոք չի կարող մի գրողի թելադրել, թէ ինչպէս գրել երկխօսութիւնը կամ զիջողը, բայց գրողին կարելի է գիտել տալ, թէ ինչպէս չգրել այն:

Վերեւում ասացինք, որ երկխօսութիւններ կան, որ թւում է, թէ գրողը միայն ձեռք համար է մտնում իր ստեղծագործութեան մէջ:

Վերցնենք նման մի երկխոսութիւն:

«— Բարեւ ձեզ»:

«— Բարեւ ձեզ»:

«— Ինչպէ՞ս էք»:

«— Լաւ եմ, շնորհակալ եմ: Զեղ հարցնենք»:

Այս ոչինչ չստող երկխոսութիւն է, որովհետեւ չի դրսևորում խօսակիցների հոգեկան աշխարհները, նրանց բնուորութիւնները, չի բխրեցացնում նրանց փոխյարաբերութիւնները եւ չի օժտնդհանում գրուածքի զարգացմանը:

Ոչ ոք զէ՛մ չէ, որ մարդիկ բարեւեն միմեանց, եւ եթէ դրողը ուշադրութիւն է դարձնում այդ բարեւին, նա ինքը կարող է ասել այդ մասին:

Երկխոսութիւններ էլ կան, որ դժուար է են այսպէս ասած, «բնթերցողի համար»:

Առաջին հայացքից այդ թերեւս զամենայն երեւայ, որովհետեւ դրողները գրում են ընթերցողի համար: Այս, բայց ոչ երկխոսութեամբ: Այստեղ իրնդիրը մի փչ բարդ է, եւ հենց դրա համար էլ եւս դիմում եմ ուրիշների օգնութեան:

Համաշխարհային անունի տէր Ֆրանսուա Գրոսսուրի արձակագիր՝ Անդրէ Ժիլը գրախօսելով մի գրողի ստեղծագործութիւնը, որի անունը նա չի տալիս, գրում է՝

«X-ը գրքի մեծ թնրութիւնն այն է, որ նրա տիպարներն ընդմիշտ ընթերցողի հետ են խօսում: Հեղինակն իր պարտականութիւնը նրանց է յանձնել բացատրելու ամէն ինչ: Միշտ պէտք է արթուն լինել, ար մի տիպար խօսում է միայն նրա համար, արիւմ նա դիմում է»:

Պարզ է: Այնտեղ, ուր հեղինակն ինքը պէտք է բացատրի, բայց այդ անում է իր գործող անձանց միջոցով, ապա նա գրում է «բնթերցողի համար»:

Խնդիրն այսպէս է դրուած:

Գրականութիւնն օդից ստեղծուած արժէք չէ: Գրական մի երկ կեանքի մի կտոր է ներկայացնում խառնուած եւ բերեղացուած արուեստի սլանդանների թորումով:

Արդ՝ կեանքում ոչ ոք մի երկրորդի չի բացատրում այն, որն երկուսին էլ քաջ յայտնի է: Եթէ տրւում է այդ, ապա արւում է մի երրորդի համար միայն: Նման դէպքում այնպէս է թւում, որ զրոյցը գնում է այն մէկի համար, որ դրան յետեւից ականջ է դնում: Գրականութեան մէջ այդ մէկը ընթերցողն է:

Վերցնենք այդպիսի մի օրինակ, ուր գրական մի ստեղծագործութեան մի գործող անձ իր ընկերոջն ասում է՝

«— Վերջապէս, իրականացաւ մեր երկուսի ցանկութիւնը, որիմ դու եւ ես այդքան տարիներ ձգտել էինք...»:

«— Այո, եւ տառապել...», — պատասխանեց ընկերը:

Այս օրինակում չեղադրով չարուած բառերը հեղինակը գրել է «բնթերցողի համար»:

Այդ պարզ է այն բանից, որ այդ բառերը (բացատրութիւնները) գործող անձինք չէին կտրող միմեանց ասել, որովհետեւ երկուսին էլ քաջ յայտնի է, որ իրենք ձգտել են եւ տառապել:

Սակայն, վերելի օրինակի հեղինակի միտ բանին է եղել իր ընթերցողին ասել, որ վերոյիշեալ երկուսը գերութեամբ ձեռք չեն բերել իրենց յաջողութիւնը, այլ նրանք տարիներ շարունակ ձգտել են, եւ տառապել: Անշուշտ, այդ հեղինակի իրաւունքն է: Բայց դրաքննադատութիւնն իրաւամբ գտնում է, որ այդ բացատրութիւնը պէտք էր հեղինակը տար, եւ չձգէր իր գործող անձանց եւ այդպիսով ստեղծէր ոչ-բնական մի երկխօսութիւն:

3

ԵՐԿԽՈՍՈՒԹԵԱՆ ՉԱՓՆ

ԱՐՁԱԿՈՒՄ

Ընթերցողը ո'չ միայն մտքով պատկերացնում է դեղարուեստական արձակի գործող անձանց կերպարներն, այլեւ՝ նրանց ձայնը: Այստեղից էլ պարզ է, թէ երկխօսութիւնն ինչքան է օժանդակում տուեալ երկի բնկալման եւ գեղարուեստ-

տական վայելքին ընթերցողի համար : Հնում եւ հիմա էլ գրողներ կան, որ իրենց երկերում երկխոսութիւն կա՛մ չեն գործածում կա՛մ էլ չափ քիչ են գործածում :

Երկխոսութեան մասնագէտ, ամեն-րիկացի գրող՝ Ջարլըզ Հեկկլմըն, խոսելով երկխոսութեան շարժումների կամ քիչ գործածման մասին գեղարուեստական արձակում, գրել է, թէ նման արձակը չափ է մնաում ինքն իրեն : Նա գտնում է, որ գեղարուեստական արձակի մը երկ իր ամբողջ ծաւալի կէտով, եւ աւելի, պէտք է գրողիցուած լինի երկխոսութեամբ :

Բայց երկխոսութեան նոյն մասնագէտը գտնում է, որ երկխոսութիւնը չպիտի չարաչառուի ի վնաս նորափէպի, պատմութեան եւ վէպի այլ բաղկացուցիչ տարրերի :

Նոյն այդ մասին է խոսում նաեւ երկխոսութեան անգլիացի տնտեսն ուսումնագէտ Ջարլըզ Մորգընը :

Ջարլըզ Մորգընը «Երկխոսութիւնը վեպում եւ քառերգութեան մէջ, գնդապետութեան մէջ, որ աշխարհահռչակ անգլիացի իրապիւր թուրաւ չարդիւն իր «The Dynasts» վէպը ծայրէծայր գրել է երկխոսութեամբ : «The Dynasts»-ը վէպ է, եւ ոչ թատերգութիւն նշում է Մորգընը :

Նոյն Ջարլըզ Մորգընը գրում է, թէ երկխոսութիւնը ձայնաժայռաւէնի վրայ արձանագրութեամբ գրուի :

Անգլիացի, ամերիկացի եւ եւրոպական այլ երկրների մասնագէտներ գրա-նում են, որ երկխոսութիւնը չի կարելի գրողիցնել մանր խնդիրներով, եւ որ երկխոսութիւնը պէտք է նոր խնդիրներ յարուցի գրողիցնելով, պէտք է առաջ շար-ժի գրողիցնել եւ գրողիցնել գործող ան-ձանց խոսելուցնել : Սակայն, ոչ անպա-ման այդ երեք պահանջները միասին :

«Այո՛ւն եւ զոչ» չի քաջալերում երկխոսութեան մէջ : Զի թոյլատրում նաեւ շարժարտանքը : Ֆլիքսը՝ այո, եւ թէ այն ամբողջ գրողիցնել ընդհանուր բովանդակութիւնից է բխում :

6

ԵՐԿԻՍՈՍՈՒԹԵԱՆ ԶԱՅՆԸ

ԵՒ ԽՈՍՔԸ

Գեղարուեստական արձակում երկխոսութիւնը հաղորդակցութիւն է երկու եւ աւել անձանց միջեւ, եւ իբրեւ այդպիսին, այն արտայայտում է ձայնի եւ բառի միջոցով : Բայց ընթերցողը կար-դում է, ձայնը նա երեւակայում : Եւ իբ-րեւ այդպիսին, երկխոսութիւնը մի հրա-շալի միջոց է արձակագրի ձեռքում, այն օգտագործելու իր երկերի կենդանու-թեան եւ գունդեղութեան համար :

Սակայն, ինչքան մարդ, այնքան մարդկային ձայն եւ այնքան արտայա-յարելու կարողութիւն : Բայց մարդկա-յին ձայնը եւ արտայայտուելու կար-դութիւնը դասակարգուել են ըստ մո-տաւոր տեսակների : Այսպէս, օրինակ, ձայնը դասակարգուել են զիլի, խոսա-տի, սուրի, բարձր, շոթի, մեղմի եւ բազ-մաթիւ այլ տեսակների : Արտայայտու-ելու կարողութիւնը՝ մատուցականի եւ ոչ-մատուցականի : Գրողները, որ չափ անգամ մարդկային հոգիներն աւելի լաւ են ճանաչում, քան մասնագէտ հոգեբան-ներն, իրենց գործող անձանց օժտում են նրանց հոգեկանի, խոսելուցնելի, բնա-ւորութեան համապատասխան ձայնով երկխոսութեան մէջ :

Եթէ երկխոսողներից մէկն, առնեք, ինքնահաւան մէկն է, գրողը նրա խօսքից յետոյ աւելորդ չի համարում ասելու, առնեք՝ ճիշտ իր խօսքն ասաց չոր ու եր-համարահալան ձայնով, սակայն առանց ասելու, որ նրա այդ տիպարն ինքնա-հաւան մէկն է :

Նոյնը նաեւ արտայայտուելու կա-րողութեան գէպում երկխոսութեան մէջ :

Գրողները մի երկրի նախագահին չեն խօսեցնում հակառակադաշտ եւ լռակ-եաց գիւղացու արտայայտուելու կար-դութեամբ, եւ ոչ էլ այդ գիւղացուն՝ գիւնագիտական, կեղծ ու պատեր, իր

կորցրած պատերազմը չա՛նա՞ծ յայտարարող, երկրի ներքին զգուշարին կեանքը վարդապետն զոյնեքով նկարագրող նախապահական արտայայտութիւն կարողութեամբ:

Գրողներն իրենց երկերի գործող անձանց երկխօսութեան մէջ խօսեցնել են տալիս հասարակութեան մէջ աշխարհային բնական տեղի եւ պիւրքի համաձայն: Պարզ է, որ բժիշկի բառապատրուակներ է, ճարտարագէտի բառապաշարից եւ այլ երկուսի խօսակցական լեզուն շատ աւելի հարուստ է, քան մի աշխատուորի խօսակցական լեզուն, բայց շատ աւելի տարբեր մի իմաստառէքի լեզուից, որը լեզուն է վերապահանութեամբ:

Եւ գրողները իրենց տիպարներին խօսեցնելով նրանց կարողականն բառապատրուակով, նրանց գրադժուներին պատշաճ ոճով, եւ նրանց հոգեարտայայտչական ձայներով, իրենց երկերի մէջ ստեղծում են այնպիսի կենդանի պատկերներ, որ թիկերցողին թւում է, որ նա չի կարողում նրանց մասին, այլ գրողի հետ նրանց կողքին նստած, լսում է նրանց խօսքը, նրանց ձայնը եւ ահա՛նում է նրանց շարժումները:

«Երկխօսութիւնը, — գրում է մեզ արդէն Ժան Զարլյու Նիկէյմը, — կենդանաւորւմ է գրաւոր, կեանք, գայն եւ ոգի տալիս նրան: Միաժամանակ երկխօսութիւնը փորձաքար է՝ դրսեւորելու համար մարդկանց մէջ քա՛նքնաժգացումների կուտակումները»:

7

ԵՐԿԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԴժՈՒԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Այն չափով, ինչ չափով երկխօսութիւնը զարգարում է գեղարուեստական արձակն, այն չափով էլ զգուշար է նրա ստեղծագործութիւնը: Այդ մասին պետեն համարեա՛ր բոլոր արձակագիրները

եւ այդ մասին պետէ՛ գրաքննադատութիւնը:

«Երկխօսութիւնը, — գրում է անլանի գրադիտուհի՝ Էլիզաբէթ Բոմբէն, — անելի ստեղծագործական արուեստ է պահանջում, քան վէպի ստեղծագործական միւս հատուածները»:

Այդ այդպէս է, որովհետեւ, ինչպէս նախապէս ասացինք, երկխօսութիւնները կամուրջներ են վէպի, պատմութեանը եւ նորավէպի հատուածները միմեանց միացնելու համար, այլ ոչ ինքնանպատակ խօսակցութիւններ: Հենց այդ պատճառով էլ հեղինակները հաշտ են առնում երկխօսութեան ամէն մի նախադասութիւն, ամէն մի բառ: Միտք ու իմաստ են տալիս դրանց, երկի ներկայ եւ ապագայ զարգացումների նպատակով օգտագործելու համար:

«Երկխօսութիւնները, — գրում է գրադիտուհի Էլիզաբէթ Բոմբէն, — այն փխրում կամուրջներ են, որոնց վրայով ժամանակ առժամանակ պետք է անցնի ամբողջ վէպի ծանրութիւնը: Միշտ պետք է յիշել, որ այդ կամուրջները պետք է օգնեն վէպի յաւաքայտագրացմանը, եւ միաժամանակ բաւական ամուր լինեն դիմանալու այդ յաւաքայտագրացման ծանրութեանը»:

Սակայն, այդ չէ բոլորը, որովհետեւ, ինչպէս Զարլյու Մորգընն է ասել, երկխօսութեան մասին կարելի է հատուրներ պահել: Ոչ նրա ստեղծագործական զգուշարութեան մասին, տեղուտ, այլ՝ գեղարուեստական արժէքի մասին գեղարուեստական արձակում:

Միջադպարն գրականութեան մէջ երկխօսութեան զօրինակելի վարպետ է համարում ամերիկացի գրող, Նորէլեանի գրական գափնէկեր՝ Էրնստ Հէմինգուէյը:

Սակայն, Հէմինգուէյի երկխօսութիւնները չափ չեն նրանցով չափելու համար այլոց, որովհետեւ գեղարուեստական արձակը սահմաններ չունի, ինչպէս որ չունի տիեզերքը:

ՍՈՒՐԷՆ ՍԱՆԻՆԵԱՆ

ՍՄԲՍՏ ՓԱՆՈՍԵԱՆ

“Մ Ա Ն Ո Ւ Կ Ն Ո Ւ Մ Ա Ր Դ Ը”

•

ՀԵՂԻՆԱԿ

ԵՐՈՒԱՆԴ ԴԱՐՍՈՒՄԵԱՆ

Քսան տարուան մէջ, Ե. Պարսումեան շորորով անդամն է անա, որ ոտք կը դնէ մեր քերթողութեան սիրտը քահայ մարդէն ներս: Գեղարուեստասէր զքոսաւոր զրկելի մը պէս ան սէր ու դորով ունի պրակտիկութեան հանդէպ: Կը քալէ բռնուկ ու ծանօթ արահեակ մը: Ժպտաւ լուրջն տրամագրութեամբ՝ կը զիտէ շուրջը-քուրքը՝ առանց խռովելու պատնասեան բնակիչները, որոնք քէն ըրած կը թուին ըլլալ մերօրեայ անխիտանական

քերթողներէն, այս վերջիններուն ապկարատ կեցուածքէն սրդողած...:

Ե. Պարսումեան չի պտտկանիր առնչխանականներու այս զպրոցին, որ աւելորդապաշտութիւն կը նկատէ քանին ճարտարապետութիւնը եւ քաղութիւն՝ արուեստին վէրքերն ու մեղքերը հրապարակէր: Իր «Մանուկն ու մարդը» դերձ է նորարական մեղանշումներէն եւ ի շահ իրեն՝ մաքրուած նուաւ տոփեր-դուլեան ախտախիւններէն, որոնցմով այնքան հարուստ են նախորդ հրատարակութիւնները:

Իր տաղին տաղարանը՝ «Ես իմծի հետ», 1944ի ծնունդ, մեզի բերած էր եւրոպական ոտաններէն քաղած տպաւորապաշտ ինքնութեան մը դրոշմը, որ հիթանսային կրնայ նկատուիլ իր տըրփուլին երանգաւորութիւնով: Այդ վերքը կը կորսնցնէր իր ինքնութիւնը, Համաշխարհային Երկրորդ պատերազմի թոհո-րոհին մէջ, եւ կ'անցնէր աննշմար: Քրսան տարիներու լուրջին մը ծնունդ պիտի տար «Երգ երգող» մը, արեւելեան սիրովէպ մը, ուր ապրումներու եւ գործողութեան պակասը կը գոհացուէր աստուածաշնչական ասոյթներու թարմացումով: 1968ին, Ե. Պարսումեան լոյսին կ'ընծայէր երրորդ հատոր մը, կրնաքաւած «Պրիսմակ» անունով: Կարելիութեանց սահմանին մէջ «Պրիսմակ»ը, իր խորհրդապաշտական ծաւալով, ընկալւած նիւթերու աշխարհութեամբ եւ լուսնի թարմութիւնով՝ կրնար նկատուիլ քանադանգծ Պարսումեանի ստեղծագործութեան վկայագիրը:

Եւ ունա շորորդը, գեղատիպ կողքով, նկարադարդուած, 120 էջոց «Մանուկն ու մարդը», ծնեալ՝ 1971ին:

Այս տրագիկոսի մէջ անմասն չեն «Սփիւռք» շարաթորեակն ու Սեւան տրագիկոսը: Գիրքը կը համարմբէ տասներկու անհամաշխարհային ծաւալով բանաստեղծութիւններ, երեք ստորաբաժանումներով: Ինչ խօսք, որ հասարակ թուղթն ու տղապարտութիւնը լսուողն են, թէ՛ն. կը դռնուին սրբազրուելիք վրիպակներ. մեղք՝ որ կ'երթայ Հրատարակութեան, դուցէ:

Գիրքին Ա. մասին մէջ Ե. Պարսումեան լայն տեղ տուած է իր մանկական աշխարհէն բերուած յուշանկարներուն, որոնք պիտի ծառայեն իրրեւ կամըջակ մանկութեան եւ շափահասութեան միջեւ քաջ ձգուած արձագանդներուն եւ այս վերջիններէն դոյութեան կանչուած տըպաւորութեանց ընկալումին: Պարզ երեւութիւնէ, քիչ յտուկանշական եւ նշմարելի մէկ քանի տիպարներու մշտնջուած ապրումներէ քաղուած ընդհանրացումներ, դուզահեռակոնութիւն, համաժարողային խոհեր, արդարութեան փրկատրուութիւն վաղք եւ ապա ցասկոտ ելոյթներ կը կազմեն հիմքը Ա. մասին:

Մեր առջեւն է ահա «Մեծաւոր Առնի», որուն հոնար գաղտնի եւ մտերիմ ձեռք մը չեն դիտեր թէ ուրկէ՞, բայց անսպասան բարձրանիստ անասուի մը կամ մառյալ ու խորին լեռնադաշտի մը թաւուտքէն առած բերած է օտար աշխարհ (հասկնալի է՝ Հայէպ) եւ զայն ցոնած բակին մէջ, ուր բանաստեղծին մանկութիւնը աճած է: Հսկողը եղած է հսկայ ծոցի մը, շուք ու թաւ՝ մարդոց եւ թռչուններու: Ձմեռնային մրրիկներու դէմ մենամարտ, որովհետեւ մենաւոր է, առանձին ու վախ կայ տապալիւք ու, ահ ու դող կայ մանուկ բանաստեղծի սրտին մէջ: Իսկ ծառը կը թուի տոկացած ըլլալ հողմերուն, վառնդի, տարիներ ետք, բանաստեղծը կոչ ընելով արդարութեան, պիտի ուզէ, որ «Մեծաւոր Առնի», իր ցեղին հետ օր մը դառնայ երկիր, ամէն մէկը իր տեղը,

— Դու՛ն՝ անստաղծ մէջ գործող,
ես՝ մայր հողով գտնելիք...

Հասկնալի է, անշուշտ, որ նման տրագիկոսի մը, «Մեծաւոր Առնի»-ին հոնարը բերող ձեռքը գաղտնի կրնայ ըլլալ, բայց չի կրնար մտերիմ ըլլալ: Հոս Ե. Պարսումեանի համար մտերիմ հասկացողութիւնը կը դաւաճունէ նիւթի ոգիին:

Կոյր տղատահականութեան վրայ դըրած յոյսեր թերեւ իրականանան, բայց շափուած ձեռքած տրամաբանական ճիշտութիւնը մաշած եւ ոտնակոխ եղած են միշտ արդարութիւն կոչուած կեղծիքէն: Բանաստեղծը ուրիշ էլք չունի արդէն, երբ կը դիմէ Կոյր Ալիին, Տելիվիշուն մեր քաղերաւին, իր մանկութեան շէնք յոյգերուն պատտախին վրայ նկարած այդ հրաշագործ գոյլհանին, որ մանկական աչքերուն համար ջրաղուրդ թաղերուն մէջ, ջրհորներուն խորէն կորսուած զոյլեր հանելու հրաշքը կը գործէր: Կրտսէն, թէ ծովը ինկողը կը փաթթուի օձին. այդպէս ալ՝ Ե. Պարսումեան, օնաշուրի փոքրիկ աղայ, հասնունութեան տարիներու փրփրադէպը գրլխուն՝ պիտի կանչէ Տելիվիշուն հին թագին, խեղճ ու կրակ այդ Կոյր Ալին, որ զարմեայ գործէ հրաշքը, գոյլ հանելուն պէս, փրկողանէ տաքերու տակ կամ խորխոր հորերու մէջ վաղուց կորած արդարութիւնը: Եւ այդ պիտի ըլլայ մեր Էվրեթան, զտանք-գտանքը,

Գտնմք, գտնմք...

Հորին խոր վաղուց կորած
Արդարութիւնն...

Սասունցի է «Միւսայէլը խեղճ»: Բանաստեղծին բառերով կարելի է ընել տըպոր ոգիականը: Պարման տարիքին տն վայրագօրէն պայտարած է թուրք զայլին դէմ Սասնոյ խոժոռ եւ դաժան լեռներուն վրայ. սակայն, երբ հրդեհուած է իր հիւղն ու գիւղը, Միւսայէլ, եղեռնի անդունդէն հալածական, նման իր ցեղակիցներուն, կը կտրէ լեռ ու ձոր, վարարուն զետեք, անապատ ու ամառանքիւն եւ, ի վերջոյ, կը հասնի Հայէպ, ուր իր հայրենակիցները փուռով ու ջաղացով կը մեղմեն աքսորականի իրենց

ցաւն ու դարձը: Եւ ահա Միքայէլ խենթ է, որովհետեւ, ըստ բանաստեղծին՝ անոր մէջ բեկանած էր վերադարձի երազը:

Հասար այստեղ, քաղաքը մեծ,
Վերադարձի երազներով...

Այնուհետեւ, Միքայէլը իրեն խենթ՝ մեծ քաղաքի թաղերուն մէջ, գլուխը անցած թաղի լաճերուն, փայտածիւղ սպառազէն տնոց բանակը կ'առաջնորդէ գէպի անյայտ կոտորածներ փառն յիմարութեան եւ տղայական չարահիշատականց... Գալ հալածական նոյն լաճերուն նետած ծաղրոտ խօսքերէն — Վալէա գունդիդ, շիլ Միքայէլ — եւ կռուի, ջուրի ու կրակի — Երրորդութիւն յառախանքի — օր մըն առ նետէր ինքզինք հայրենակիցի մը փութին մէջ ու հոն ըլլար զոհարարութիւնը իր մտանքներուն մին: Նաեւ՝ անդիտակցութեան...

Ե. Պարսումեան կրնար «Միքայէլը խենթ»ը մշակել ու զայն դարձնել վիպերգութիւն մը: ասիայի ան զոհացած է միայն տեղական գոյն ստեղծելով տալ տրտաքին երեւոյթները, առանց խորանալու կեանք Միքայէլի հոգիէն ներս, անոր ներաշխարհին մէջ գոտացող ամպերի ձայնադրելու համար: Բանաստեղծը պիտի բաւականանայ գոչելով, ստեղծարարութեան Արդարութեան եւ ի տես Միքայէլի տանջանքի, երազային հոգեկան ճենճերութիւն:

— Դեռ մանկութեան տեսիլներով
Սրտաքայտ հոգւոյս համար, —
Եղաւ ըստեղծի՝ Երկինքին դէմ...

Միշտ զլիարդի Արդարութեան եւ Ազատութեան փնտրողով մտահալած՝ Ե. Պարսումեան մեզի պիտի հրաժեշտէ մէկ ուրիշ քաղաքի մը, զոր տնտեսած է «Օսո» երկարապատում, թիւ մը շատ ձգձգում, ամենատարածուն կտորն է գրքին: Հակառակ իր ազատասիրութեան, Օսոն՝ տպրուածի կարիքէն մղուած թոշնափառ է: Կամէ պատ սարքուած

վանդակներու մէջ բանտած է քաղում ազգի ու սեռի թռչուններ. բայց ան ունի իր փիլիսոփայութիւնը, որ կանչուած է յաճախող մանուկները միեւնոյն բեկ փորձելու առիթներով:

Վանդակ-բանտէն ազատուած
Ճուտին համար չեմ տխրիր...

Կը թուի, թէ Օսոն ազաւ վաճառական մը չէ. տիրոջ թաղայութէն չի տառապիր. նման չէ նիւթին բորբոս հալցընող, չարաշահութեամբ հարստանալու ձգտող հարուստներու: Ակամայ բանտապահ բանտուած հազարաւոր թեւաւորներու, ան իր օրհասականի պահուն՝ պիտի տայ կայանաւորեցնելուն իրենց ազատութիւնը, բանալով դուռները վանդակ-բանտին: Սակայն, բոլորը չեն, որ պիտի փնտռեն իրենց ազատութիւնը. երախտագէտ զգացումի եւ ճորտացման բնազդը անի չեղումը կը թուի կենդանիներու մէջ գուցէ. բանաստեղծը կուտայ սա պատկերը մեռած Օսոյի հայրական բարի մպիսով դիմելին առջեւ:

Միմչ տոխակներ — դեռ անվախ —
Կ'ստացնուին իր վերան,
Ոմանք ձեռքերն կը տալան
Կ'ստանան անդադար.
Ոմանք քիթին, ակնակնին,
...
Կը թառնին անհամապատասխան:
Հընդունանքով յարաբերում:

Պիտի բոուի տնտեսական հարազատներու ողբ: Գոյնաբերաբար առնուած սիրելիի մը դիմելին վրայ եւ կարեւորը այս է «Օսո» բաժնին մէջ... Բանտարկեցնելուն մէջն ու կրախտապիտութիւնը հանդէպ բարի, խղճամիտ բանտապահի մը...: Երկար խորհրդածութիւններ, անպայման մեծ տարազներու բնկալումին հասնելու փորձեր նիւթը պիտի հանեն թարգմանչօրէն պատմուած իր հունէն եւ առաջնորդեն տարածք բարոյափիլիսոփայական հետեւութիւններու: Օ-

սոն զերծ չէ մնացած այս ձեւի մաշու-
մէն...

Ե. Պարսումեան ունի, սակայն, իւ-
րայատուկ մօտեցման իր կերպը նիւթի-
րուն։ Եւ ընկալուած նիւթերը կը կրեն
դասական ոճաւորում եւ չէնք։ Ու ընա-
նման շէն այժմու մեր փերթողական ըն-
թացիկ արատգրանքին, ուր կը դիտուի
փախուստ՝ բանին ճարտարապետական
յղացքէն։

Արդարութեան եւ իրաւունքի համար
ճամբայ ելած բանաստեղծին շէն պակ-
սիր նշանատախտակներ, ուղղութիւն
փերթեղելու եւ շարունակելու ճամբան։ Ա-
հա «Անոնց Աստուծոյ» քերթումը։
Խաւաքարտէ մեծ ակնոց մը, որ կը մզ
խորհրդածութեան։ Մանուկին եւ իր մօր
հարց ու պատասխանէն կը հետեւցուի,
որ այդ խորք ակնոցը չունի ազակի-
ներ, որոնք կոտրած ու փլուծած են Ապ-
րիլի օր մը եւ, հետեւաբար, դարուս
Արդարութիւնը պէտք չէ զդացած նորո-
ղել զանոնք. ի հեռու հայ ցեղի հան-
դէպ ցոյց տրուելիք համակրանքին. եւ
արդ՝ Աստուած չունի ակնոցներ, վճռե-
լու համար չարն ու բարին։

Ահա անցան բազում տասնեակ խուլ
տարիներ

Եւ մինչեւ այժմ,
Մինչեւ ժամն այս հոգեպայտի,
Ապակիներն այդ ակնոցին, —
Զոր Ապրիլի վայրագ մերկին էր

փշրուած —
Դեռ կը մնան... Միշտ բացակայ եւ
անստոյգ...

Բանաստեղծը պիտի ուզէր գտնել
Գերմարդը արդարամիտ, որ զնէր այդ
ակնոցը եւ դառնար ինքը Աստուած...

Երբ դուրս ունինք Հրեշտակի մը
հետ, մեր զգացումները, կերպերն ու
ցանկութիւնները կը բերեղանան, կը
մաքրագործուին, որովհետեւ մենք կը
դառնանք անիրական, երազային հոգե-
վիճակի մը մէջ եւ մեր նայուածքը կ'ուղ-
ղուի գէպի երկինք, աղօթողի գիրքի ըն-
կալումով։ Այդպէս է, որ Ե. Պարսումե-

ան կը մօտենայ Հրեշտակին, երբ մա-
նուկ է գեռ եւ կը տեսնէ մօրը ձեռա-
դործ մետաքսահիւս ողին պատէն կախ-
ւած սնարին վերեւ։ Մօրը կրօնական
միւթիքայով զապտիրարակուած մանուկը
այլ բան չունի ընկերք, եթէ ոչ խնդրի
Հրեշտակէն բարեխօսութիւն առ Աստ-
ւած։ Քնարական ներշնչում մը ահա, որ
ստիթ պիտի տայ բանաստեղծին, հա-
սունութեան հոսով՝ փերթաղ մը ընե-
լու անցած կեանքի մը հեթանոսական
ապրումներուն։ Յոյս, ապրում եւ ապա-
ղիչում. բնական հոգեվիճակներ մարդ-
կային եսին։ Անշուշտ կան մարդուն
կեանքին շուրս եղանակները... Գարուն,
Ամառ, Աշուն, Զմեռները, որոնք ան-
պայմանօրէն նոյնանման չեն ամէն անգի-
թով։ Ե. Պարսումեան կը պատկանի այն
դասակարգին, որ իր կեանքը կ'ապրի
լեցուն եւ կը դաւանի, թէ իրը կրնայ
յանձնել պաամութեան։

Ամէն առտու
Թեւերուս մէջ օդակուած
Գեղամարմին եզերում
Այնքալում մէջ հեշտածոր
Գոյայ միշտ մօր երեշտակ...

Ըլլալով հանդերձ այս պատկերը ե-
րազարարութեան մզող փորձութիւն,
խոստովանելու է, որ անկա չի յուղեր
մեզ, որովհետեւ արուեստական պիտակ
մը կը կրէ իր վրայ եւ բնախօսական-
ութն անբնական է, երբ նկարին փերե-
ղութեւն է ամէն ամառ. հաստատումը։
Ահա այսպիսի մեղքերով ծանրաբեռնե-
ւած կեանքի մը աշխատանքին, բա-
նաստեղծը զիջի կու դալ եւ մետաքսա-
հիւս Հրեշտակէն կը խնդրէ, որ վերը-
տին ան ստանձնէ բարեխօսի նախկին
պաշտօնը.

Իմ հաւատքիս կանչով ամենս դուն
մարմին,

Եւ դուն ամէն իրիկուն
Ելես երկինք ինձ համար
Զրուցելու Աստուծոյ հետ...

որպէսզէ՛

Վերագտնեմ եւ քննուի
Մանկութիւնս իմ կորուսեալ...

«Մանուկն ու մարդը՝ զբնիւն առաջին բանի այս վեց ձոներգութիւնները, որոնք կը դրուեն հատորին գրեթէ կէսը, ունին մեկնակէտ մը եւ հասարակաց միջավայր մը՝ մեծ քաղաքը յորջորջուած — Հալէպ։ Տիրաւորները, որոնց խնդիրն էր յաճախ կը միջամտէն բանաստեղծին մայրը՝ քարի, համբարատար, գորովագին ու ինքը՝ սեւաշուկ, հազիւ եօթն տարեկան — կը ստեղծէն անդադան գոյն, բայց կը մնան տեղայն պատկերներ։ Անոնց վերադարձին վրայ վերջոյ ի կապուած գործը չ'իջնէր այնպէս, ինչպէս յուզումնախառն թափանցիկութեան շղարշը պիտի իջնէր քնարական շունչ մը տալու համար պատմութիւն։ Ե. Պարսումեան ուղած է, որ անոնք ծառայեալ մը, կորսուած, ոտնահարուած Արդարութեան մը փնտրութիւն ի խրեղիւրդ։ Արդարական երակը գրեթէ չի բաբարխէր հոս. ամէն էջի մէջ կը զգացուի, սակայն, համամարդկային ջիւղին ներկայութիւնը։

Երկրորդ բանին մէջ տեղ գտած են յորս քերթուածներ, որոնց յատկը սալաքանութեան է գարձեալ մտապատկերային խորհուրդով մը, համամարդկայինն տուրջ տալու ցանկութեամբ։ Զիտն հոս մանկութեան փրցուած յուշակտորներ, ուր երեւան կ'ելլէր յաճախ սեւահեր, հարցառէր, տղաւորուող մանուկ բանաստեղծը։ Ե. Պարսումեան կը միւրճուի այստեղ վերադարձութեան մը անդուհանդիմ մէջ. փորձ կ'ընէ անիրաւութիւններ ձողկելու, արդարութիւնը վերահաստատելու ճիգով։ Այսպէս, ան պիտի սպասեայ Մեծ կոչուած ազգերու, ինչպէս Պաշտօնակները, իր հասկացողութեամբ՝ էգերու վաղահաս մաշումին տալով ողբերգական մահ մը, հոգը պըղծըւած Լուսինն մտքը հղերեղեղով՝ ան ի վերջոյ պիտի հասնէ անգործութեան սե-

մին, ըսելու համար, որ կալանաւորներ ենք-

Զերթ քրթուրմեր խոգսկիմ մէջ
Խեղդամահ՝
Վասն Թաւրթիմ, Անժամօթիմ
մետաքսայ...

Հասկնալի է աղաւոր տրուած պատկերը խոգսկին մէջ խեղդամահ թրթուրին, որ այս պարագային մարդկութիւնն է. հասկնալի է նոյնպէս մետաքսայ Անժամօթի, այսինքն՝ կապուած անհունութեան մէջ լողացող մեր երկրին գոյութեան անստուգութիւնը... Յաջող տրուած խորհրդապատկերն պատկերացում մըն է թրթուրի մահացութեամբ ստեղծուած յաւերժին մետաքսայնութեան գոյութեան կապուածութիւնը։

Ինչպէս ըսուեցաւ, Ե. Պարսումեան կը միւրճուի գիրքի երկրորդ բաժնին մէջ համամարդկային ցաւի ու ըմբոստութեան անդունդին ներս, երբ մեղի կը հրամցնէ «Զայգ մը օր... վասն կեանքիդ»։ Հոս Ե. Պարսումեան համամարդկային ըմբոստութեան դրօշը յանձնած է բառապաշարային բանակին, որ երբեմն կը կուտակուի, յաճախ կը գրոհէ, կը նօսրանայ՝ նահանջի եւ հուռուանքով բախումի մը պատրանքը ստեղծելով։

Ա. գլուխին մէջ, Ե. Պարսումեան վրձնած է գեղեցիկ բնանկար մը.

Զիւնը դանդաղ,
Զիւնը մաքուր, լայնափաթիլ,
Նշածաղիկ՝ հազմէն պարզ,
Կ'իջնէ խաղաղ,
Կ'իջնէ անվերջ...

Ու տակաւին ձիւնը պիտի իջնէ ու ծածկէ անծայրածիր «Հրէշ քաղաքը, անտանը մեծ», ուր «կ'ուռնան քաղաք մեղեքը»։ Էս այս ձիւնը պիտի սրբացնէ հողը, բնութեան ընծայելով սպիտակ քերթին մուշտակ մը, խաղաղութեան պատրանքին հետ մէկտեղ։ Պատկեր ու հակադրութիւն են եւ այդ իսկ պատճառներով ուշադրաւ կը դառնան ջրմին

մուշտակ արտայայտութիւնները, ինչպէս պատկերաւոր գիւտ է զգեստաւորիմ կլափիմ մօտքը, որ տրուած է սա տողերուն հետ,

Գետնադիմ կլափիմ մօտ
Մարդ մը ծերուի,
Ձիւնագարդուած ցնցտտիով,
Կիսասառած մատնեղով կոշտ,
Հին քութակի ձայնով արօտ,
Կը քախախտ
Ռոպորմաքիւն...

Մուշտակակիր արիստոկրատական ապրումներու քով եւ աղքատութեան մէջ ողորմութիւն ու պաշտպանութիւն աղերսող բանաւոր եւ անբան էակներու հանդէպ կուշտ մարդուն հոգեբանական կառոյցին մէկ պատկերն է տրուած այստեղ. ահա պատահական-թափառական շուներ, որոնք նոյնքան անտիրական, կաղկանձեղով պաշտպանութիւն կ'աղերսեն եւ մուշտակազատ կիներ կ'իջեն նաեւ կառքերէ, կը ծոռենան ղողղողացող շնիկներուն, առանց ուշադրութիւն դարձնելու ջոթակ նուագող ծեր մարդուն եւ զանոնք կ'անեն իրենց կառքերուն մէջ ու կը տանին:

Մարդը կեցած կը նուազէ՝ —
Կ'անցնին արագ,
Կ'անցնին ուրախ... գերք քարեզոյծ:

Անշուշտ արեւելեան բարձր ու մասշի կազմեր այս երեւոյթը: Ե. Պարոտեան զբառ է այս կտորը Լոնտոնի մէջ եւ բնական է, որ հոն կան կենդանիներու պաշտպան միութիւններ... որոնք կ'արհամարհեն ոչ-կոյր եւ ոչ-կաղ մարդը, այսինքն՝ արուեստագէտը, ուր մնաց ընկերութեանց մօտ շահոյթ չըբող ծեր արուեստագէտ մը...

Բ. գլուխին տակ ձիւնային պատկերը կը շարունակուի, սպաւորութեան տակ փռքիկ պաստառիմ, ուր այտին ժրպիտ՝ խօսնակ կին մը զոմբը կ'ընէ ա՛ման եւ տոկուն փայտալէն տուններու, ու

րոնք կը հեզեն ձիւնն ու բուքը, տօթն ու փռչին, մինչդեռ հետուն ահագնադող ձիւնամբրիկին տակ կան զաղթականական վրաններ, սուրք հաղորէն զէնքով դուրս քշուած բազմահագար մարդ էակներու: Ձիւնամբրիկը կը քանդէ, կը տապալէ այդ վրանները, որոնց տակ վըտիտօրէն պատասպարուած են ծեր ու մանուկ, կին ու աղջիկ... որ կը սատին ու կը մեռնին:

Դիակնացած
Համատարած դազաղի մէջ —
Կը քնանա՛ն... անվազարդա՛յն...

Բանաստեղծը հոս դոհն է, հակադրութիւն ստեղծելու ճիգին մէջ՝ իր երեւակալութեան, երբ կը դործածէ քանիցս «աստուածածին սուրք հոգիներ» արտայայտութիւնը, «սուրք հոգիներ» դուրս շարժուած զաղթականներ՝ կապակցութեամբ, լծորդելով դրան ձիւնամբրիկէն ստապուող վրաններու կամ կիսակնացած մեռնիներու պատկերացումին հետ:

Համաձայն Աստուածաշունչի տրեւելներուն՝ մենք պարտաւորուած ենք բնականաբար աշխարհի ֆիզիքական կազմութիւնը իբրեւ աստուածածին արարչագործութիւն եւ կրօններու ծննդավայրերը՝ սուրք տնդեր. բանաստեղծի մտածողութեամբ՝ ըրիստոնեայ Ներոպայի կամ մեծ պետութեանց նենգ քաղաքականութեան զոհուած կրօնական արարչագիր՝ Ներոպայի կամ Պաղեստին: Սուրբ հոգիներ: Իսկ այս հոգիներ ձիւնային չեն. մա'նաւանդ հոն, ուր կուտակուած են սուրք հոգիներէն զէնքով քշուած զաղթականներ... ու վրաններ: Սակայն Ե. Պարոտեանին համար կը բաւէ, որ Լոնտոնի վրայ ձիւն կը տեղայ, ուրեմն ձիւն կը տեղայ նաեւ Յորդանանի մէջ կայք Հաստատած դաղթականներու վրայ...: Ու իր ստեղծած մտապատկերէն յորդած՝ պիտի ոչնչացնէ փռքիկ Պաստառը, վասնզի խօսնակ կինը՝ Ժպիտը այտին՝ կը շարունակէ դեռ զոմբը

Հիւսեկ տման ու տոկուն փայտալէն տու-
ներուն.

Եւ Աստուածի ու Բերթողի
Սուրբ զայրոյթով
Ես կատակած, ելած ինձմէ,
— «Անկցի՛ն, անկցի՛ն»
Կը մանչիւն ձայնովս գոռ,
Եւ շարժումով զայրագնացած,
Կը փշրտուեմ փռքիկ պատտառն...

Մեզի կը թուի, թէ չափազանցու-
թիւն կայ պոռթկումի այս կերպին մէջ,
որով՝ բանաստեղծը կը փորձէ կոխել
Համամարդկային զգացողութեան լարին
բարձր նսթերուն՝ Համանուագին մէջ
լսցնելու Համար իր ձայնը: Հարց է, թէ
այդ ձայնը որչափով հարազատ է բնա-
կանութեան եւ ներշնչումի տնկեղծու-
թեան: Հակադրուած պատկերը աժան,
փայտալէն տուններու գոյքին եւ հեռուն՝
սուրբ հողերէն քշուած ու չեղած ձիւնե-
րու պատանքով սառած պիակներուն...

Քիչ մը երեւակայածին կը թուի:
Եւ յետոյ, իրողութիւն է, թէ Մեծ
Պետութիւնները, Հակառակ սուրբ դաշ-
րոյթովը Աստուծոյ եւ քերթողին՝ չփոր-
ձեն մտա մը իսկ չեղիլ իրենց զծած ու-
ղիէն, երբ աչք ընելով կոտորել կու տան
մարդեր ու ժողովուրդներ՝ միշտ ծախ-
սելով միլիառներ — յանուն մարդու Ա-
զատութեան: Ու միլիառներու դնով,
տեսէք, թէ ինչքա՞ն հարած են այս Մեծ
Պետութիւնները.

Դարանակալ ակոն անքիւ,
Հրապարակ շարժում ամբոց,
Տեղատարափ սուլող կատար,
Մարդիկ շամփրող մեքալ հուրեան,
Ռուսներ մախրող երամներով,
Եւ հրթիռներ նշանակնիմ անվրէպ
Քանդող,
Եւ հիւլէմեր... պաղմեք մահուան...

Ձէն ու գրահի այս բեռնաթափումը,
գոր Ե. Պարսուսեան գիտակցօրէն կը
կատարէ, կը թողու մեզ անսարքեր. այ-
սօրուն մարդը զգացած է իր մորթին

միայ անոնց աւերիչ ուժը. ռակայն, ու-
նի իր չահեկանութիւնը իբրեւ փոստ,
հալար տարի յետոյ ապրող պատմադէտ-
ներու Համար: Անոնք սիրով ու դարձա-
ցումով պիտի արձանադրեն նախնակա-
նութիւնը մեր ունեցած այժմու զէնքե-
րուն: Ե. Պարսուսեան պիղծ մտաւ
կ'որակէ այս տմէնը եւ հարց կու տայ,
թէ ինչո՞ւ երկու օրուան ծախքերը Մե-
ծերը չեն յատկացներ բարօրութեանը
Համար մարդուն: Ձեն չինքն փայտալէն
աժան տուններ՝ զէնքով դուրս չպրտուած
գաղթականներու Համար: Մարդկային է
հարց տալը, բայց որքա՞ն տեղին է, այդ
ալ հարցնելու է Մեծ Պետութիւններուն,
որոնք լաւ տեղեակ են Գալլի Աւետարա-
նին...

Բնական է, չղթային օղակները հաշ-
ւելով, բանաստեղծական կիրքէն տար-
ւած, Ե. Պարսուսեան Ե. գլուխին տակ
պիտի պտնէ իր ցեղային զգացական լա-
րը, նզովքով ու դառնութեամբ թրթռա-
ցընելու Համար զայն: Ձէ՞ որ իր ցեղին
զէմ դործուած Մեծ Ոճիրին հեղինակնե-
րը պիղատոտարար զինակցած էին խուլ
բնութեան, աշխարհակալ բնագոյններու
զնով Մեծ Ոճրագործին, ամբողջ ազգ ժը
չպրտել տալով իր մայր հողէն զէպի
մահն ու անյայտութիւնը, երբ մաղա-
պույծ բեկորները պիտի «պատմաբուխ»
հովին սփռած անգներով: Ե. Պար-
սուսեան չի խորանար, չի լուսարաներ
իր ցեղին հանգէպ գործուած Ոճիրին
ծալքերը, որովհետեւ իր մասպատկերին
միայ գոյութիւն ունի աւելի շուտ եւ
պարզ տեսանկիւն՝ «սուրբ հողերէն քշ-
ւած զաղթականներուն», որուն Համար
ալ կը կոտորայ իր զարկերակը.

Ինչպէ՛ս զսպրիմ
Բանաստեղծի սուրբ մոլուցքով
Նզովելէ խիղճները ձեր,
Նրբ դեռ այսօր,
.....

Կը թողումք որ
Գաղթականներ,
Տակաւ սատիմ,
Բորան ձիւնի խաւերում տակ...

«Զույգ մը օր... վառն կեանքի»
վերջին բաժնին մէջ, համախմբելէ ետք,
կոնկրետ ձեւով մը, այն ինչ որ զրաժ
է առաջին մասերուն մէջ, Ե. Պարոնե-
ան կը յանդի յստակ եզրակացութեան
մը, որ զինք պիտի համոզէ եւ ըսել տայ
իրեն իր ուժերէն վեր յանկերգութիւն
մը, պատգամի ձեւին տակ, «առտուա-
ծառաւ Բուրակներ» նկատի ունենալով,

Մեր երգերը իրենց շուրջին՝
Հրդեհներովն ընդվզումի,
Պիտի գահեր, բոցակիզե՛մ...

Մինչեւ հոս, իր առաւելութիւններով
ու թերութիւններով Ե. Պարոնեան
նի «Մեծաւն ու մարդը», համամարդ-
կայինն ինկարկող, պարզ երեւոյթնե-
րու վրայ՝ մինչեւ մոլորեցիկ սահմաննե-
րը տարածուող, խոշոր եւ անկշռելի չե-
տեւեթիւններու ի դին՝ տեսարաններէն
էր աստիճան շէնքը կառուցելէ ետք, եր-
բորդ մասով՝ ան մեր մէջ պիտի ուզէ
արթնցնել ցեղային պաշտամունքը, զոր
մենք վերապահած ենք միշտ մեր ժողո-
վուրդի երկու հանճարեղ դասկներուն՝
Մաշտոցին եւ Կոմիտաս Վարդապետին:

«Մեքայապատառ հայոց լեզուն» մաղ-
թերդ մըն է, չորթներէն ելած մէկու
մը, որ տարիներով բարբառած է օտար
լեզու, իմացական օտար կանառներու
մէջ ուսած ու հասակ առած՝ անհայրե-
նիք, երբ իմացական հասունութեան
սանկաւաճումն կանգնած է այլեւս եւ
պէտք ունի յենարանի մը, իր մէջ կ'ամ-
բանան բոլոր օտարութիւնները: Ան պի-
տի գգայ որ կարօտ բարձր առնչուած է
միայն Հայաստան հասկացողութեան:
Այս դուրս բառերը ոտնդծած են սպա աղ-
պային ու ցեղային ոլորտ մը, զոր կա-
րելի է արտայայտել միմիայն «Մեքա-
յապատառ բարձրաւով», որ թաւալած է —
լուսանելի նման — հայ դարերու ան-
գատանքներէն մերթ մեծաշուքեղ գահա-
վիժումով, մերթ երեւուն՝ բիրտ հովե-
րուն առնել խոնարհելով, յաճախ խրոխ-

տորէն լեռնանալով ու խիզախելով, մը-
նալով հանդերձ՝

Եւ երգեցիկ գերբ շարական
աստուածատար
Եւ անթափան՝ գընացիմ մէջ՝ Երման
լոյսին:

Ինչպէս «Մեքայապատառ լեզուն» հա-
յոցին մէջ, նոյնքան եւս «Ջայնի» հրմա-
ւոր Կոմիտասի մէջ զգալի է մայնային
նկարչականութիւն մը: Հոս պատարա-
ւած է Մեծ Կոմիտասին պատկերը «Լուսա-
գիծ անծայ մագաղաթի» մը վրայ այն-
պէս ինչպէս պիտի ծագէին մեր հին
մատենագիրները ընդօրինակողները: Ե.
Պարոնեան կը սիրէ տալ, բնականօ-
րէն, Փոքր իր արձանագործած մտա-
պատկերին, ոչ ոք թէ ինչպէս:

Հայոց աշխարհի լեռներէն դաժան
Եւ դիւարմալ մըքիմ կիրներէն,
Հայոց աշխարհի դաշտներէն ցրիւ,
Վարար գետերէն, լիներէն բիւրեղ,
Առասպելաւոր սուրբ սեւաւեմ...

Պատկերներուն հեղեղումը կը շա-
րունակուի ոթմական դնացքով՝ մինչեւ
այն պահ, ուր առասպելատիպ սուրբը
ծնրադրած է իր լուսեղբոր՝ Մաշտոցի
սուրբ դամբանին առջեւ, ոչ թէ ողբա-
սուցի մը պէս, այլ իր տուածովը հը-
պարա:

Դուք Հայոց երկրի բարբառիմ տըլի
Յաւերժիմ տանող տոբեր երկաթեայ,
Եւ այդ բարբառի թեւերուն տըլի
Երկիրքներ տանող խոյանքը Ջայնի...

Եւ այստեղ ալ դադար կ'առնէ Ե.
Պարոնեանի զիրքին ծանօթացման փոր-
ձարկութիւնը, բնելու համար մէկ բանի
բնականացումներ, ձեւով մը պեղու բա-
նաստեղծին ոտնդծագործական շրջանա-
կը:

Գեղարուեստին հանդէպ իր տար-
փանքը անուրանալի իրողութիւն մըն է.
մեր քերթողութեան մէջ իր լուսան ներ-

գրրելու ճիշտի նաեւ՝ անկեղծ։ Կեանքի մէջ կոչումով ճարտարագէտ, Ե. Պարսումեանի մօտ նկարչականը աւելի շեշտւած է, քան զգացական լարին զոյնութիւնը։ Երեւոյթներուն մօտենալու, նիւթերը ընկալելու եւ անոնց մտային յըզացք մը պարտագրելու կերպը կը մնայ ինքնուրոյն ոճի մը կառչած։ Եւ Ե. Պարսումեանի է եւ թրթռացում չունի։ Եւ Ե. Պարսումեանի ճիւղը՝ դիտական շորայնութեան փայլքով մը բնորոշուածի տպաւորութիւն կը թողու։ Լեզուն կը կրէ դասական մեր լեզուի թուրքական որոշ շրջանի մը շնորհ, որ կ'աւելցնէ նորարարութեան այժմու ոտնձգութիւնները։

Ե. Պարսումեան, կը թուի, բնաւ չունի մտանդութիւնը քնարական զգայարանքին։ Ան կը մտածէ, կը զգայ, կ'ապրի միշտ ուղիղ, ջիւղերուն եւ մկաններուն թելադրմանով։ Իր մէջ կը բացատրուի այս պակասը կարծես հանդիպող յոյս տուած անտարբերութեամբ։ Ամբողջ գիրքին էջերուն վրայ կարելի չէ գտնել տող մը, որ փաստէր հակառակը։ Միայն Օսո կտորին մէջ կայ ապրումը զոյգ մը տող, որ պատկերացում ըլլալէ

աւելի՝ հոգեկան ապրում մը կու տայ մեզի, — խօսքը կը վերաբերի ոտնակին, դոր դնած է մանուկը եւ կը սպասէ անոր տիրակալութիւն։

Երեւոյթի սեղմած ափիմ մէջ
Երանութիւնս քեզուս...

Վերջացնելէ առաջ՝ ըսենք, որ Ե. Պարսումեան ճիշտապէս ու մարդը գիրքին մէջ նկարիչ է, քան երգիչ։ Իր նկարները խորհրդապաշտական մթնոլորտին շուրջը չունին։ Անոնց միտք բանին պարզեցում է արդէն գիրքին նկարագրողութեամբ։ Ներկերը առատ են եւ մանրամասնութիւնները տրուած են իրենց տաւելադրոյն շարքով՝ նկարներուն ներքին բերանդութիւնը ջնջելու աստիճան։

Սակայն, չ'ուրացուիր բանաստեղծական մտածողութեան ինքնուրոյն մէկ քանի յատկանիշներուն ներկայութիւնը։ Ե. Պարսումեանի մօտ, ինքներգութեամբ տարուած նորարար լեզուներուն հեղեղումին առջեւ իրեն պատուար՝ անոր դասական կեցուածքը կարելի է ընդունել համակրանքով։

ՍՄՐԱՏ ՓՈՆՈՍԵԱՆ

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԿ ԱԷՐԷՆԿԻԻԼԵԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ՄՐՑԱՆԱԿ

«Հայկ Սերեկիլեան Գրական Մրցանակ»-ի յանձնախումբը կը հաղորդէ. թէ 1972-ի իր մրցանակը միաձայնութեամբ տուած է մտաւորական եւ գրչի մշակ Յ. Ճ. Սիրումիի շահեկան մէկ ռետսմասերութեան՝ ռումէն գիտնական եւ հայ մշակոյթի մեծ քարեկամ՝ փրոֆ. Նիկոլայ Եոթկայի կեանքին եւ հայանպաստ աշխատանքներուն նուիրուած: Յանձնախումբն վստահ է, թէ այս ստուար հատորը, որուն խորագիրն է «Ն. Եոթկա Լ. Հայերը» մեծ իպաստ մը պիտի լինէր մեր մշակոյթին:

Յանձնախումբն նշելով Միաձայնութեամբ որոշեց 1973-ի իր մրցանակը տալ ծանօթ գրագէտ՝ Կարօ Մեհեանի պատմութեան մէկ հատորին՝ «Ալեքսի Զուրբա»:

Այս տարի լոյս պիտի տեսնէ Յ. Ճ. Սիրումիի գործը, իսկ գալ տարւան ընթացքին՝ Կ. Մեհեանի հատորը, Անթիլիանի տպարանէն:

Յ. Ճ. Սիրումիի գործը շարունակ մրցանակն է, իսկ Կ. Մեհեանի հատորը՝ եինգլերէն: Ընթերցատէր հասարակութիւնը կը յիշէ ի հարկէ Քարոյ Պրէֆիլի մեծածաւալ վէպը՝ «Քրիստոս ինքնակալ», քաղցմանութեամբ, երւանդ Տէլ-Անդրէասեանի: Երկրորդ հատորը Յովհաննէս Գազանցեանի «Հայ գրականութեան պատմութիւն»ն էր, իսկ երրորդը՝ Ծղիշէ Զարեանի «Հատորներ քերթումներ»ու քարգմանութիւնը փրանսերէնով, Լիւի-Անտրէ Մարտէլի եւ Կ. Փօլատեանի աշխատանքներով:

Յանձնախումբն իր ապագայ գործունէութեան նկատմամբ կը հաստատէ, թէ «Հ. Սերեկիլեան Գրական Մրցանակ»ը առաւելապէս պէտք է տրուի նորայայտ Հայ երիտասարդ գրողներու, ամէն տարի: Այս էր վախճանը յաջողակ մեր մեծ ընկերացի՝ Հայկ Սերեկիլեանի: Յանձնախումբն ամբողջովին կը բաժնէ այս տեսակէտը:

Արդ՝

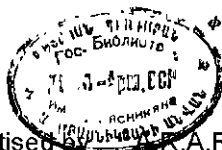
Կոչ կ'ուղղենք Սփիւսի բոլոր գրողներուն ընդհանրապէս, երիտասարդներուն մասնաւորապէս, որ իրենց գրական ստեղծագործութիւններով դիմեն մեզի — վէպ, պատմութեամբ, քաղցմանութիւն, բանաստեղծութիւն թէ գրական այլ սեռ — առ ի բնութիւն մեզի ձգարկելով իրենց ձեռագիրները:

ՀԱՅԿ ԱԷՐԷՆԿԻԻԼԵԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ ՄՐՑԱՆԱԿԻ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԸ

Նախագահ Յովիկ ԵՂԻԱՋԱՐԵԱՆ

Ասեմագարտի ՄԱՆՆԻԿ ՄԵԾԱՏՈՒՐԵԱՆ

Փարիզ, 5 Օգոստոս 1972

digitised by eLIBRARY.A.R.@

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՄԲ ՍՏԱՑԱՆՔ

ԼՈՑՍ ԶՈՒԱՐԹ (ֆերբուածմեր) Զ. Լ.
Սիւրմէլեան, եւ «Վահան Թէֆէեանի
նամակները Լ. Զ. Սիւրմէլեանին»,
խմբագրեց՝ Անդրանիկ Անդրէաս-
եան, Պէյրութ, 1972

Կենսագր. ԼՈՒՍԱՆՑՔԻ ՎՐԱՅ (պատմը-
ւածքներ) Պետրոս Գալուստեան,
Պէյրութ, 1972

باكين
مجلة شهرية ، أدبية وفنية علمية
مدير المسؤول
السيد اوتين كارنيك قزاجيان

PAKINE
REVUE MENSUELLE
LITTÉRAIRE & ARTISTIQUE
Propriétaire
Dr. A. KAZANDJIAN

ԲԱԿԻՆ
ԱՄՍԱԳԻՐ
ԴՐԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԵՎ ԱՐԹԻՍՏԻԿ

ՎԱՐԻՑ ԽՐԱԳԻՐ
Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ
ԽՐԱԳԻՐ
Գ. ՍՆԱԳԵԱՆ

ԽՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ
ԱՆԴԱՄԱՆԵՐ
Յ. ԳԵՂԱՐԻ
Տ. ՈՍԿՈՒՆԻ
Բ. ՓԱՓԱՋԵԱՆ
Ն. ՊԱՐԹԵՒԵԱՆ
Ժ. ԱԹԱՐԵԱՆ

ՀԻՄՆԱԳԻՐ ԱՆԴԱՄԱՆԵՐԵՆ
† ԵՎ. ՊՅՈՒՆԵԱՆ

Խմբագրութեան հասցէ

G. SASSOUNI
Rue Sélim Boustani,
Beyrouth-Liban

Հեռախոյնի թիւ 296898

ՏԳ. ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ

ՏԱՐԵԿԱՆ ԲՈՒՆԵԳԻՆ

ԸՌԲԱՆԱՆ	25 Լ. ՈՍԿԻ
ԱՐՏԱՐԱՀԱՄԱՆ	10 ՏՈՒԱՐ
ՀԱՏԱՎԱՅԱՌ	2-50 Լ. ՈՍԿԻ

Վարչութեան հասցէ.—

G. SASSOUNI

Rue Sélim Boustani,
Beyrouth - Liban